University of Venda
Creating Future Leaders

MPALUXO WA MBANGU EKA MAHUNGUTSALWA YA TSEVU YA XITSONGA

HI

TSAKANI MAVIS MATHEBULA

STUDENT NO: 11591933

XITSALWANA XA SWILAVEKO SWA XIKAMBELO XA

DEGREE OF MASTER OF ARTS

EKA

DYONDZO YA XITSONGA

EHANSI KA SENTHARA YA M.E.R MATHIVHA YA TINDZIMI TA AFRIKA,

VUTSHILA NI NDHAVUKO

EYUNIVHESITI YA VENDA

MULETERINKULU	: DOK. BABANE, M. T.
MUPFUNETI	: DOK. CHAUKE M.T.
LEMBE	: 2014

© University of Venda

XIHLAMBANYO

Mina Tsakani Mavis Mathebula ndza hlambanya leswaku ndzavisiso lowu wa *Mpaluxo wa Mbango eka Mahungutsalwa ya Tsevu ya Xitsonga* i vutumbuluxi bya mina. Ndzavisiso lowu a wu si tshama wu yisiwa eyunivhesiti leyi kumbe yin'wana hi mina ku ya kamberiwa. Mitirho hinkwayo leyi ndzi yi tshaheke ku seketela leswi ndzi tsaleke hi swona ndzi yi kombisile eka nongonoko wa tibuku leti tirhisiweke.

TM Mathebula ..... 18/08/2015 .....

Nsayino **Siku**

DECLARATION

I, Tsakani Mavis Mathebula, declare that *Mpaluxo wa Mbango eka Mahungutsalwa ya Tsevu ya Xitsonga* is my own work and has not previously been submitted in any form whatsoever, by myself or anyone else, to this university or to any other educational institution for any degree or examination purposes. All the sources that I have used or quoted have been indicated and duly acknowledged by means of complete references.

TM Mathebula ..... 18/08/2015 .....

Signature **Date**

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

KU NYIKELA

Ntirho lowu ndzi wu nyikela eka nuna wa mina Khazamula Simon Mathebula na vana vona ku nga Khanyisa, Nsuku na Khanimambo.

DEDICATION

This dissertation is dedicated to my husband Khazamula Simon Mathebula and my children Khanyisa, Nsuku and Khanimambo.

© University of Venda

XIKHENSO

Ndzi rhandza ku khensa Xikwembu lexi nga xona xi ndzi nyikeke vutlhari ni miehleketo yo endla ndzavisiso lowu. Xandla ehenhla ka xin'wana eka valeteri va mina, Dok. Babane M.T, Dok. Chauke M.T. lava nga va vona va ndzi leteleke eku tsaleni ka ndzavisiso lowu ku kondza ndzi heta.

Eka wena Mathebula Khazamula.Simon, nuna wa mina ndza ku khensa swinene eka nseketelo lowu u ndzi kombeke wona eka nkarhi lowu a ndzi tsala xitsalwana lexi. A ndzi rivali na n'wina vana va mina, Khanyisa, Nsuku na Khanimambo, ndzi khensa ku tiyisela ka n'wina ku pfumala rirhandzu ra mutswari hi nkarhi lowu a ndzi endla ndzavisiso lowu.

Ndzi khensa na n'wina vadyondzikulobye ku nga Manganyi P.P. na Shivambu T.G. eka nseketelo ni nhlohlotelo wa n'wina leswi nga va swona swi endleke leswaku ndzi tiya ndzi ya emahlweni ku kondza ndzi gimeta ndzavisiso lowu.

Eka vanhu hinkwavo lava hoxeke xandla eka ku humelela ka mina, ndzi ri khanimambo.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

NKATSAKANYO

Xikongomelo xa ndzavisiso lowu i ku paluxa nkoka wa mbangu tanihi laha wu pfunaka hakona eka ku humelerisa hungunkulu ra vatsari eka mahungutsalwa ya tsevu ya Xitsonga. Mbangu ku kongomisiwa eka ndhawu laha hungu ra tsalwa ri humelelaka kona. Hungunkulu ra tsalwa ri nga humelela eka ndhawu yin'we kumbe eka tindhawu to tala to hambana. Mbangu eka matsalwa lama xopaxopiweke wu katsa ni nkarhi lowu hungu ri humelelaka ha wona. Mbangu wu pfuneta eka ku paluxa kungu, nkongomelo, swimunhuhatwa, xitayili ni ku vumba moya wa tsalwa. Mbangu eka matsalwa yan'wana ya lawa hi ya xopaxopeke wu katsa wa le makaya ni wa le xilungwini. Ndzavisiso lowu wu kotile ku fikeleriwa hi ku tirhisa maendlelo ya nxopaxopo wa matsalwa na maendlelo yo hlela.

Hi ndzavisiso lowu hi kumile leswaku mbangu wu ni ntirho wukulu swinene eka ku endla leswaku vahlayi kumbe vaxopaxopi va oloveriwa hi ku twisisa tsalwa ro karhi. Matsalwa lama xopaxopiweke eka ndzavisiso lowu ya katsa: W.R. Chauke (1983), *Ndzi ta n'wi kuma* W.R. Chauke (1992) *Nsuku wa mina*, T.H. Khosa, (1996) *Mulunguntima*, B.K.M. Mtombeni, (1986) *Mibya ya nyekanyeka*, C.M. Lubisi, (1998) *I vutomi*, P.H. Nkuna, (1999)... *Ri hava Xilondza*. Xivangelo xo va ku hlawuriwile matsalwa lawa i ku va ya tsariwile hi malembe yo hambana naswona hi vatsari vo hambana.

Matheme ya nkoka: hungutsalwa, mbangu, nkarhi, kungu, matsalwa, nkongomelo, swimunhuhatwa.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

ABSTRACT

This study is entitled *Mpaluxo wa Mbangu eka Mahungutsalwa ya tsevu ya Xitsonga* (An analysis of milieu in the six Xitsonga novels). The main objective of this study is to critically analyse the milieu in the Xitsonga selected novels. Setting or milieu of the story refers to a place where the story takes place. The milieu described in this research is expanded to include also the passage of time which helps to direct the reader's attention to recognise setting elements in the novels. In novels, elements of milieu may include culture, historical period, geography, and hour. In literature, milieu is one of the critical components for assisting in the development of a plot, characters, theme and style. Furthermore, it is through the milieu of the story that the backdrop and mood of the story are initiated. There are different types of settings in the Xitsonga novels, which take various forms such as constructed world, dystopia, fantancy world, fictional city, fictional country and campaign setting. Two research techniques, namely, literary criticism and analytical criticism will be used to collect data for this study. The rationale of settings in the novels in this study is critically analysed in the following Xitsonga six novels by different authors: W.R. Chauke (1983), *Ndzi ta n'wi kuma* W.R. Chauke (1992) *Nsuku wa mina*, T.H. Khosa, (1996) *Mulunguntima,* B.K.M. Mtombeni, (1986) *Mibya ya nyekanyeka*, C.M. Lubisi, (1998) *I vutomi*, P.H. Nkuna, (1999)… *Ri hava Xilondza*. The reason for the choice of these novels is because they are written in different periods and uses different types of settings to develop their plots.

Key words: hungutsalwa (novel), mbangu (milieu), nkarhi (duration), kungu (plot), Matsalwa (literature), nkongomelo (theme), swimunhuhatwa (characters).

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

NONGONOKO

NDZIMA YA 1

1.1. Xitatimende xa xiphiqo 01

1.2. Nsusumeto 01

1.3. Xikongomelonkulu na swikongomelo 02

1.4. Swivutiso swa ndzavisiso 03

1.5. Nkoka wa ndzavisiso 03

1.6 Maendlelo ya ndzavisiso 04

1.7. Tinhlamuselo ta matheme 09

1.8.Nkanelo wa mitirho ya milavisiso eka dyondzo leyi 19

1.9. Miehleketo ehenhla ka milavisiso leyi kaneriweke 23

1.10. Mahungutsalwa lawa ya Hlawuriweke ni xivangelo xo va ku hlawuriwile wona 24

1.11. Maavelo ya tindzima 24

1.12. Nkatsakanyo wa ndzima leyi 25

NDZIMA YA 2

2.1. Manghenelo 27

2.2. Nhlamuselo ya vito na vuhandle bya tsalwa 27

2.3 Nkongomelo 27

2.4. Nkatsakanyo wa tsalwa ra Chauke (1983) 28

2.5. Mapaluxelo ya mbangu 29

2.6 Dyondzo 44

2.7. HUNGUTSALWA RA CHAUKE RA (1992) 44

2.8. Nhlamuselo ya vito na vuhandle bya tsalwa 44

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

2.9 Nkongomelo 45

2.10. Nkatsakanyo wa tsalwa 45

2.11 Mapaluxelo ya mbangu 46

2.12 Dyondzo 57

2.13. Nkatsakanyo wa ndzima leyi 57

NDZIMA YA 3

3.1 Manghenelo 58

3.2. HUNGUTSALWA RA **MIBYA YA NYEKANYEKA** 58

3.3 Nhlamuselo ya vito ni vuhandle bya tsalwa 59

3.4 Nkongomelowa tsalwa 59

3.5. Nkatsakanyo wa tsalwa 60

3.6. Mapaluxelo ya mbangu 60

3.7. Dyondzo 72

3.8. HUNGUTSALWA RA **MULUNGUNTIMA (1994** 73

3.9 Manghenelo 73

3.10 Nhlamuselo ya vito ni vuhandle bya tsalwa 73

3.11 Nkongomelo wa tsalwa 74

3.12 Nkatsakanyo wa tsalwa 74

3.13 Mapaluxelo ya mbangu 75

3.14 Dyondzo 91

3.15 Nkatsakanyo wa ndzima leyi 91

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

NDZIMA YA 4

4.1 Manghenelo 93

4.2. NKUNA P.H.... **RI HAVA XILONDZA** 93

4.3 Nhlamuselo ya vito ni vuhandle bya tsalwa 93

4.4 Nkongomelo wa tsalwa 94

4.5 Nkatsakanyo wa tsalwa 94

4.6 Mapaluxelo ya mbangu 96

4.7. Dyondzo 116

4.8 HUNGUTSALWA RA **I VUTOMI** 116

4.9 Manghenelo 116

4.10 Nhlamuselo ya vito ni vuhandle bya tsalwa 116

4.11. Nkongomelo wa tsalwa 117

4.12 Nkatsakanyo wa tsalwa 118

4.13 Mapaluxelo ya mbangu 120

3.14 Dyondzo 144

4.15 Nkatsakanyo wa ndzima 145

NDZIMA YA 5

5.1. MANGHENELO 146

5.2. NKATSAKANYO 146

5.3. SWIBUMABUMELO 149

6. TIBUKU LETI TIRHISIWEKE

150

© University of Venda

NDZIMA YA 1

1. MANGHENELO

1.1 Xitatimende xa xiphiqo

Ndzavisiso wun'wana ni wun'wana wu susumetiwa hikokwalaho ko va mulavisisi a vonile xiphiqo xo karhi. Xiphiqo xikulu lexi nga tlhontlha leswaku ndzavisiso lowu wu endliwa hi leswaku van'wana va vatsari va mahungutsalwa eka Xitsonga va ni maendlelo yo tsala vuxokoxoko bya mbangu lebyi nga fambelaniki helo ni swiendleko swa tsalwa rolero. Hi marito man'wana, mbangu lowu mutsari a tsalaka hi wona a wu swi koti ku hoxa xandla eka moya lowu tsalwa ri khulukaka hi wona. Leswi swi ni nkoka eka vahlayi ni vaxopaxopi va tsalwa. Xiphiqo xin'wana hileswaku eka mahungutsalwa yo tala nkarhi, ndhawu na vulehi tanihi swin'wana swa swihlawulekisi swa mbangu swi tala ku tsan'wiwa kumbe ku pfilunganyisiwa hi vatsari. Xiphiqo xin'wana lexi ndzavisiso lowu xi wu voneke i nkokelano exikarhi ka swiendleko ni kungu wa mahungutsalwa yan'wana. Laha hi kongomisa eka swiyimo laha hungutsalwa ri vulavulaka hi timhaka ta le makaya, kambe swilo leswi endlekaka swi ri leswi fambelanaka ni tindhawu ta le madorobeni.

1.2 Nsusumeto

Ndzavisiso lowu wu susumetiwile hikokwalaho ka nkayivelo wa milavisiso leyi lavisiseke hi nkoka wa mbangu eka vutsari bya mahungutsalwa eka Xitsonga. Nkayivelo wa milavisiso eka swiyenge swa hungutsalwa ku katsa ni mbangu swi boxiwa hi Chauke (1998: 1) loko a ku "although there has been an increase in the number of novels published in Xitsonga recently, very little research has been conducted on them". Nkoka wa mbangu eka matsalwa wu anamile swinene naswona wa kumeka eka tinxaka hinkwato ta matsalwa. Leswi swi endla leswaku ndzavisiso lowu fambelanaka ni mbangu wu kumeka wu ri wa nkoka ku endliwa hi xikongomelo xo lemukisa vahlayi ni vaxopaxopi.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Nsusumeto wun'wana i ku lava ku hoxa xandla eka milavisiso leyi nga eku endliweni hi tlhelo ra nhluvukiso wa ririmi ra Xitsonga eka matsalwa. Nkoka wa mhaka leyi i wa leswaku loko milavisiso yi ri karhi yi endliwa xiyimo xa ririmi rolero xa antswiseka ni ku hluvuka. Ndzi susumetiwile nakambe ku lavisisa hi nhlokomhaka leyi ku endlela ku engetela nhlayo ya milavisiso leyi endliweke hambileswi lowu wu nga wo sungula wa muxaka wa wona. Hi nsusumeto lowu, valavisisi lava ha taka va ta sungula ku tekela enhlokweni nkoka wa mbangu loko va ri karhi va hlaya ni ku xopaxopa matsalwa hi ku angarhela. Hi marito man'wana, nsusumeto wun'wana i ku lava ku pfala vangwa leri nga kona hi tlhelo ra milavisiso ya swin'wana swa swihlawulekisi swa matsalwa ya mahungutsalwa. Hambiswiritano, i swa nkoka ku boxa leswaku swihlawulekisi leswi a hi xibohebohe leswaku swi fanele swi va kona eka tsalwa rin'wana ni rin'wana ra hungutsalwa, kambe mbangu a wu olovi ku wu papalata.

1.3 XIKONGOMELONKULU NA SWIKONGOMELO

1.3.1 Xikongomelonkulu

Xikongomelonkulu xa ndzavisiso lexi ndzavisiso lowu wu tiseketelaka hi xona xi boxiwa hi Mouton (1996: 10) loko a ku:

> The aims of a project might be: to describe or explain certain phenomena or events or even predict future patterns of behaviour; to evaluate to a particular intervention or educational programme or to develop new theories or further refine and test existing theories.

Xikongomelonkulu xa ndzavisiso lowu i ku paluxa nkoka wa mbangu eka mahungutsalwa ya tsevu ya Xitsonga, ku vona hilaha mbangu lowu wu tirhaka hakona eka ku pfuneta ku humelerisa nkongomelo wa mutsari. Mhaka yin'wana i ku lava ku paluxa ku yelana ka

© University of Venda

nkarhi, nongonoko wa timhaka, ku leha ka nkarhi wa mhaka yo karhi, xikan'we na leswaku timhaka to karhi ti humelela kangani eka matsalwa lawa ya hlawuriweke eka mahungutsalwa.

1.3.2 Swikongomelo

Swikongomelo swa ndzavisiso lowu hi leswi landzelaka:

- Ku valanga ndlela leyi timhaka to karhi eka mahungutsalwa lawa ya hlawuriweke ma nga na nkoka hakona eka mbangu.
- Ku lavisisa hi vuenti tinxaka ta mimbangu leyi vonakaka ngopfu eka mahungutsalwa lawa ya hlawuriweke.
- Ku paluxa nkucetelo lowu mbangu wu nga na wona eka matikhomelo ya swimunhuhatwa.
- Ku hlamusela nkoka wa nkarhi tanihi xiphemu xa mbangu eka mahungutsalwa.

1.4. SWIVUTISO SWA NDZAVISISO

Ku fikelela xikongomelonkulu na swikongomelo swa ndzavisiso leswi andlariweke laha henhla ku ta tirhisiwa swivutiso leswi landzelaka ni swin'wana swo yelana na swona.

- Xana mbangu wu ni xiave xihi eka ku humelerisiwa ka kungu eka matsalwa?
- Xana i mbangu wa muxaka wihi lowu vonakaka ngopfu eka mahungutsalwa lawa ya hlawuriweke?
- Hi wihi nhlohlotelo lowu mbangu wu nga na wona eka matikhomelo ya swimunhuhatwa eka matsalwa lawa ya hlawuriweke?
- Hi wihi nkoka wa nkarhi, nandzelelano, vulehi na makhulukelo ya timhaka tani hi xiphemu xa mbangu eka mahungutsalwa lawa ya hlawuriweke?

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Swivutiso leswi ku ta vuyiwa eka swona loko ndzavisiso wu fika emakumu ku vona loko swi hlamulekile.

1.5 NKOKA WA NDZAVISISO

Nkoka wa ndzavisiso lowu i ku lava ku lemukisa vatsari va matsalwa ya Xitsonga na lava ha lavaka ku sungula vutsari mayelano ni vutivi lebyi lavekaka hi tlhelo ra mbangu eka xitori. Nkoka wun'wana wa ndzavisiso lowu i ku lava ku antswisa matwisiselo ya vahlayi va matsalwa ya Xitsonga hi nkoka wa mbangu hi ku angarhela, na mahungutsalwa hi ku kongomisa eka ndzavisiso lowu leswaku va sungula ku tekela enhlokweni mhaka ya mbangu. Ndzavisiso lowu i wa nkoka hikuva swikumiwa swa wona swi ta endla leswaku vahlayi va tiva swin'wana swa swilaveko swa mbangu swo fana ni ndhavuko, vulehi bya matimu, ndzhawu na awara leyi hungu ri humelelaka ha rona. Eka valavisisi, swidyondzeki na vatsakeri va mahungutsalwa, ndzavisiso lowu i wa nkoka hikuva wu ta nyika vahlayi vutivi bya tinxaka to hambanahambana ta mbangu to fana na mbangu matimu, mbangu wo tumbuluxiwa, mbangu wa madoroba yo hleketeleriwa na yin'wana. Nkoka wun'wana wa ndzavisiso lowu i ku humesela masungulo ya ku komba mbangu wa xitori tanihi xiphemu xa kungu, swimunhuhatwa, nkongomelo na xitayila eka mahungutsalwa.

1.6 MAENDLELO YA NDZAVISISO

Eka xiyenge lexi ku ta hlamuseriwa hi vuenti maendlelo lawa ya nga ta tirhisiwa ku endlela ku fikelela xikongomelonkulu na swikongomelo leswi boxiweke laha henhla. Nkoka wa mhaka leyi i wa leswaku vuxokoxoko bya ndzavisiso a byi olovi ku byi fikelela loko ku nga tirhisiwanga maendlelo yo karhi eka ndzavisiso wolowo. Nhlokomhaka ya ndzavisiso lowu yi susumeta leswaku mulavisisi a tirhisa maendlelo yo tlula man'we. Mayelano ni mhaka leyi, Babbie (2004:6) u vula leswaku "the best study is one that uses more than one research methods, taking advantage of their different strengths". Eka ndzavisiso lowu, maendlelo lawa

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

ya nga ta tirhisiwa ya katsa maendlelo ya nxopaxopo wa matsalwa na maendlelo yo hlela. Tindzimana leti landzelaka ti hlamusela maendlelo lawa ku ri karhi ku tshahiwa ni miehleketo ya vatsari van'wana.

1.6.1 Nxopaxopo wa matsalwa

Maendlelo ya nxopaxopo wa matsalwa hi lawa hi Xinghezi ya vuriwaka *Literary Criticism*. Lawa i maendlelo lawa eka wona mulavisisi a hlayaka tsalwa hi vuenti kutani a kuma hilaha ri tihlawulekisaka hakona ku hambana ni matsalwa man'wana. Hakanyingi mulavisisi u xopela vutshila lebyi tirhisiweke ku fikelela hungu ra mutsari. Gray (1984:114) u boxa leswi landzelaka hi maendlelo lawa "Literary criticism is a language which is used exactly, in its most precise and limited sense". Mavonelo ya Gray lama tshahiweke ya yelana swinene ni lawa ya Peck na Coyle (1986:149) loko va ku:

> Literary criticism is usually regarded as the analysis, interpretation and evaluation of literary works: It does not mean finding faults with criticism as an academic activity expresses the readers sense of what is happening in the text.

Peck na Coyle va paluxa mhaka ya leswaku maendlelo ya nxopaxopo wa matsalwa ya kongomisa eka ku tlhantlha, ku hlavutela ni ku pima nkoka wa matsalwa. Hi marito man'wana, mulavisisi a nga xopaxopi tsalwa ro karhi hi xikongomelo xo lava ku kuma swihoxo, kambe i ku humesela erivaleni leswi humelelaka eka tsalwa. Ndlela leyi nxopaxopo wu endliwaka hakona eka maendlelo lawa ya boxiwa hi Webster (1986: 6) loko a ku:

> Literary criticism involves the reading interpretation and commentary of a specific text which have been designated as literary….

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Eka maendlelo lawa ku katsiwa ku hlaya tsalwa leri faneleke ku xopaxopiwa, ku kuma nhlamuselo ya leswi vuriwaka ni ku veka mavonelo yo karhi eka mhaka leyi xopaxopiwaka. Maendlelo ya nxopaxopo wa matsalwa i maendlelo lawa ya nga hlamuseriwaka tanihi maendlelo yo hlahluva, yo kambisisa ni ku kambela vutshila bya mutsari kutani byi humeseriwa erivaleni. Shipley (1970:179) yena u swi veka hi ndlela leyi: "the description, interpretation and evaluation of literary works".

Eka ntshaho lowu marito ya nkoka i ya 'description'; 'interpretation' na 'evaluation' wona ya humesela ehandle mhaka ya maendlelo lawa hi kanelaka ha wona. Eka maendlelo lawa ku hlamuseriwa ku cinciwa ka ku fikelela leswi hlamuseriwaka na ku kambisisa hi ta maendlelo lawa. Marivate na Mdumela (1984:1) va hlamusela nxopaxopo wa matsalwa va ku:

> ...the business of evaluating the merits and demecrits of a literary work of art. It is the detailed examination of the actual words of the text under discussion, the message conveyed by these words, the emotional effects they evoke in the individual and the manner in which they evoke such emotional effects.

Hi ku tirhisa maendlelo lawa, vutshila lebyi tirhisiweke hi mutsari eka tsalwa byi kota ku humela erivaleni ku vona loko tsalwa ri koka rinoko kumbe ri phyama. Eka maendlelo ya nxopaxopo wa matsalwa mulavisisi u fanele a va ni vutivi lebyi enteke bya matsalwa. Schreibers (1965:2) yena u ri: "the business of literary criticism is to distinguish between good book and bad one".

Schreibers eka ntshaho lowu u boxa leswaku matsalwa ya hambana hikuva hi nga kota ku vona vubihi kumbe vunene loko hi ri eku lavisiseni, kambe a hi fanelanga ku sola mutsari wa tsalwa eka leswi a swi tsaleke hikuva tsalwa rin'wana na rin'wana ri na dyondzo yo karhi. Mhaka yikulu hi leswaku mutsari un'wana na un'wana u na hungu leri a lavaka ku ri hundzisela vahlayi va tsalwa ra yena. Heese na Lawton (1986:6) va boxa leswi:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> Literary criticism can be defined as the study devoted to the comparison and analysis, to the interpretation and evaluation of works of literature.

Heese na Lawton va hlamusela leswaku nxopaxopo wa matsalwa wu kambisisa loko mutsari a swi kotile ku nghena eka hungu ra yena hi vuenti.

1.6.2 Maendlelo yo hlela

Eka maendlelo lawa hilaha muxopaxopi a paluxaka vutshila bya mutsari hi ku xopaxopa swiphemu swa tsalwa hi xikongomelo xo lava ku kuma vutshila lebyi mutsari a byi tirhiseke eka tsalwa ra yena. Hi ku tirhisa maendlelo lawa, muxopaxopi u xiyisisa leswi hungu ra tsalwa ri vumbisiweke xiswona. Hi ndlela yin'wana, maendlelo yo hlela hi man'wana lawa ya tirhisiwaka hi vahlahluvi va matsalwa ku xopaxopa leswi Matsalwa yo karhi ya tihlawulekisaka xiswona. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Shipley (1970:13) loko a ku:

> Analytical criticism: The process of distinguishing and making explicit elements of meaning and structure in a work. The several meaning that are synthesized by a particular symbol of metaphorical statement or the various ways in which a particular group of words may be syntactically construed.

Shipley u paluxa mhaka ya leswaku vahlahluvi va matsalwa va tirhisa vutivi bya vona ku humelerisa swihlawulekisi swo karhi swa matsalwa lawa ya lavisisiwaka. Holman na Harmon (1992:20) va seketela mhaka leyi va ku:

> ... a term applied to criticism that views the work of art as an autonomous whole and believes that its meaning, nature and

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> vigorous can be discovered by applying vigorous and logical system of analysis its several parts and their organization.

Vatsari lava va boxa leswaku maendlelo yo hlela ya pfuna ku paluxa tsalwa xikan'we ni nhlamuselo ya rona. Morners na Rausch (1991:8) va vula leswi hi maendlelo lawa:

> Analytic criticism: A type of objective criticism that employs detailed verbal analysis...of a work, its elements, and their relationship, in order to clarify the author's meaning.

Morners na Rausch va boxa leswaku maendlelo lawa i yo kongomana ni ku andlala timhaka leti xopaxopiwaka hi ndlela leyi faneleke leswaku hungu ra mutsari ri kota ku humela erivaleni. Ku ya emahlweni, loko ku tirhisiwa maendlelo lawa, valavisisi va kota ku paluxa leswi mutsari a swi fihleleke vahlayi ni vaxopaxopi va matsalwa. Gray (1984:17) u hlamusela maendlelo yo hlela a ku:

> Analytic criticism: The detailed study and attempted explanation of an individual literary work and its effect. Analysis usually adopts the method of dividing up the work under examination in order to distinguish its component parts and to speculate how and why it is put together in the way it is.

Marito ya Gray ya seketela leswi boxiweke hi vatsari van'wana hi ku komba leswaku maendlelo yo hlela ya paluxela ehandle swiphemu hinkwaswo swa tsalwa. Vatsari hinkwavo va boxa leswaku eka maendlelo lawa ku andlariwa hungu leri xopaxopiwaka hi ndlela leyi faneleke ku fikelela mhaka leyi mutsari a lavaka ku yi humesela vahlayi.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

1.7 TINHLAMUSELO TA MATHEME

Eka xiyenge lexi ku ta hlamuseriwa man'wana ya matheme ya nkoka lawa ya nga tirhisiwa ngopfu eka ndzavisiso lowu. Matheme lawa ya hlamuseriwa hi xikongomelo xa leswaku vahlayi va ta kota ku ya twisisa leswi ya tirhisiweke xiswona eka ndzavisiso lowu. Leswi i swa nkoka hikuva theme rin'we ri nga va ni tinhlamuselo to hambana ku ya hi lomu ri tirhisiweke kona. Brown (1988:98) u seketela loko a ku "every field has its jargon, which makes that field inaccessible to an "outsider" To make you an "insider". Leswi boxiweke hi Brown swa fana ni le ka ndzavisiso lowu. Eka tindzimanantsongo leti landzelaka matheme lawa ya landzelaka hi wona ya nga ta hlamuseriwa ku ri karhi ku seketeriwa hi meihleketo ya vatsari van'wana: matsalwa, hungutsalwa, vutshila, swimunhuhatwa, nkarhi na mbangu.

1.7.1 Matsalwa

Theme ra matsalwa i theme ro anama swinene hikokwalaho a swi olovi ku vula hi marito matsongo leswaku ri vula yini. Matsalwa ya nga hlamuseriwa tanihi michumu yin'wana ni yin'wana leyi tsariweke ehansi. Mayelano ni mhaka leyi Heese na Lowton (1986:4) vona va hlamusela matsalwa va ku: "Literature is that body of work in which man's written records of experience is given artistic form".

Marito ya ntshaho lowu ya paluxa leswaku matsalwa hileswi tsariweke naswona hi ndlela ya vutshila. Hi marito man'wana, eka matsalwa ku tsariwa hileswi mutsari a nga ni ntokoto wa swona evuton'wini kutani a swi paluxa hi ndlela ya vutshila. Mhaka ya leswaku matsalwa hileswi tsariweke ehansi yi seketeriwa hi Dietrich (1991:21) loko a hlamusela matsalwa hi ndlela leyi: "literature can mean the entire written document of a community". Marito ya ntshaho lowu ya komba leswaku eka matsalwa ku tsariwa hi swilo leswi khumbaka vanhu va ndhawu leyi tsalwa rolero ri tsaleriwaka vona.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Handle ka mavonelo ya leswaku matsalwa hileswi tsariweke ehansi ntsena, Roberts (1977:3) u hlamusela matsalwa a ku: "Technically, anything spoken or written down is literature". Ntshaho wa Roberts wu boxa leswaku matsalwa ku katsiwa leswi tsariweke ni leswi runguriwaka kunene hi nomu. Eka xiphemu xo sungula xa nhlamuselo leyi swi komba leswi vulavuriwaka ku kongomisiwa eka matsalwa ya ndhavuko. Matsalwa lawa khale a ya hundzisiwa ku suka erixakeni ku ya eka rin'wana hi ku tirhisa nomu. Lawa i matsalwa yo fana ni ya mitsheketo, swikholwakholwana, swihitana, ni swin'wana leswi runguriwaka hi ndlela ya vutshila.

Ntshaho wa Roberts wu tlhela wu komba leswaku ku nga va ni vuxaka exikarhi ka matsalwa ya ximanguva lawa ni ya ndhavuko hikuva hinkwawo nkoka wa wona wu boxiwa hi Grace (1995:44) hi ndlela leyi: "Literature is our mirror because in a deep sense we are looking in literature for ourselves".

Grace u hi komba leswaku matsalwa i xivoni laha hi kotaka ku tivona loko hi hlaya. Hi ndlela yin'wana, matsalwa hi leswi hi swi hanyaka no swi vona na leswi hi faneleke ku swi papalata. Matsalwa ya yimela vutomi. Mikarhi yo tala vatsari va matsalwa va tsala hi timhaka leti va ti voneke kumbe va titweke kumbe va tsala hi vutomi bya vona. Mavonelo lawa ya seketeriwa hileswi Kelley (1990:41) a swi vulaka loko a ku: "literature is an expression of the individuals who write it".

1.7.2 Hungutsalwa

Rito ra hungutsalwa hi Xinghezi ri vuriwa leswaku i *novel*. Hungutsalwa yi hlamuseriwa tanihi theme leri vulaka tsalwa ro leha leri kongomisiweke eka vutomi bya vanhu. Hungutsalwa i tsalwa leri mutsari a tsalaka a rungula swilo leswi swi ngo anakanyiwa kunene. Hambiswiritano, swin'wana swa swilo leswi hileswi humelelaka eka vutomi bya masiku hinkwawo leswi mutsari a nga vaka a swi tokotile. Mutsari wa hungutsalwa u na

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

vutshila lebyi humelerisaka hanyelo leri khorwisaka naswona hi leri vanhu va hanyaka rona. Webster (1986:1650) u hlamusela hungutsalwa hi ndlela leyi:

> An invented prose narrative of considerable length and a certain complexity that deals imaginatively with human experience through a connected sequence of events involving a group of persons in a specific setting.

Ntshaho lowu wu boxa leswaku hungutsalwa i muxaka wa prozi lowu nga ni ndzungulo wa mahungu, laha swimunhuhatwa swi endlaka swo karhi. Eka hungutsalwa ku paluxiwa timhaka leti fambelanaka ni leswi humelelaka eka vutomi bya siku na siku. Hornby (1996:824) u hlamusela hungutsalwa a ku "Novel…fiction, prose narrative of volume, length portraying characters and action representative of real life in continuous plot".

Nhlamuselo leyi yi hi komba leswaku hungutsalwa i tsalwa leri eka rona swilo swo tala leswi humelelaka hakanyingi swi ngo anakanyiwa kunene, kambe swin'wana hileswi humelelaka eka vutomi bya masiku hinkwawo. Hills (1977:2) u hlamusela ku hambana ka hungutsalwa na xirungulwana leswi hinkwaswo swi nga tinxaka ta prozi a ku:

> The novel differs from short story … on the long trip the novel provides, there is space / time for quantity of incidents and effects … the short story as providing a single and unique effect towards which every word contributes.

Ntshaho lowu wu hambanyisa xirungulwana na hungutsalwa hi ku kongomisa eka leswi kumekaka eka tinxaka leti. Hills u boxa leswaku eka hungutsalwa ku runguriwa timhaka to tala leti humelelaka hi mikarhi yo hambana eka tindhawu ta swiyimo swo hambana kasi hi hala tlhelo eka xirungulwana kona ku runguriwa hungu rin'we leri humelelaka hi nkarhi

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

wun'we eka mbangu wun'we. Ku hambana ka tinxaka letimbirhi ku tlhela ku hlamuseriwa hi Abrams (1993:130) loko a ku:

> The novel is distinguished from the short story. Its magnitude permits a greater variety of characters greater complication of plot, ample development of milieu and more sustained exploration of character and motives.

Nhlamuselo leyi yi komba swinene leswaku hungutsalwa ri hambana na xirungulwana hikuva ri ni nkarhi wo hlamusela vumunhu bya swimunhuhatwa hi xitalo. Hi tlhela hi vona vutomi bya swimunhuhatwa hi ku angarhela, ni loko swi hlangana na ku tikeriwa hi vona na ku tiyisela ka swona.

Hi ku angarhela hi nga vula leswaku hungutsalwa i tsalwa ro leha laha mutsari a tsalaka a rungula hi mhaka yin'we ya nkoka ku suka ekusunguleni ku fika emakumu ka tsalwa rolero. Eka hungutsalwa ku tala ku va ni nkongomelo wun'we lowukulu hambileswi mikongomelontsongo yi nga nghenelelaka ku yisa hungu emahlweni.

1.7.3 Vutshila

Theme ra vutshila leri nhlamuselo ya kona yi nga enerisaka munhu un'wana na un'wana a swi olovi ku yi nyika. Vatsari vo hambana va hlamusela rito vutshila hi tindlela to hambana ku ya hileswi va lavaka ku fikelela swona eka nhlamuselo ya vona. Fowler (1991:13) u paluxa mhaka ya ku nonoha ka ku nyika nhlamuselo yo enerisa ya theme ra vutshila hi ndlela leyi:

> Nobody has yet defined art to anyone else's satifaction … it seems, like good, must be simply a commendating word covering a multitude of incompatible meanings.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Ntshaho lowu a wu boxi nchumu hi nhlamuselo ya theme ra vutshila handle ka ku kombisa ku tika ka rona. Nhlamuselo ya theme leri kahlekahle leyi nga enerisaka mani na mani ya pfumaleka tanihi laha hi boxeke hakona laha henhla. Hambiswiritano, Fowler (1991:13) u ringetile matshalatshala ya ku hlamusela vutshila a ku: "Any word characterized by an obvious aesthetic element is to be deemed a work of art".

Ntshaho lowu wu komba leswaku vutshila ku kongomisiwa eka vuxongi byihi na byihi lebyi nga kona eka nchumu wun'wana na wun'wana lowu endliwaka. Peacock (1974:66) u nyika nhlamuselo ya vutshila hi ndlela leyi:

> ... art refers to external reality, from which images are divided, and also to the inner world of human thought, and spiritual insight.

Ntshaho wa Peacock wu hi paluxela leswaku vutshila i vuswikoti byo kota ku tumbuluxa swifaniso swa le miehleketweni ya vahlayi, leswi swi tlhontlha vundzeni bya mianakanyo. Shipley (1970:20) u nyika mavonelo lama landzelaka: "... art denotes the skill or dexterity, or appropriateness of manipulation, in the handling of tools and materials".

Ntshaho lowu wu komba leswaku vutshila byi nga hlamuseriwa tanihi vuswikoti byo endla swilo, matirhiselo xikan'we ni makhomelo ya switirho leswi tirhisiwaka. Ku ya emahlweni, ntshaho lowu wu tlhela wu kombisa leswaku hinkwaswo leswi nga ni nkoka evuton'wini i mihandzu ya vutshila. Cuddon (1998:207) u nyika nhlamuselo ya vutshila loko a ku:

> The art or science of literal criticism is devoted to the comparison and analysis to the interpretation of works of literature.

Ntshaho wa Cuddon wu paluxa mhaka ya leswaku vutshila lebyi tirhisiwaka eka tsalwa a ku fananisiwi ni ntiyiso wa vutomi ntsena, kambe ni maendlelo lawa ya tirhisiwaka ku paluxa

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

hungu eka tsalwa. Nkoka wa vutshila eka matsalwa wu boxiwa hi Shipley (1970:20) loko a ku: "the art lift us directly to the goal".

Marito lawa ya Shipley ya kombisa leswaku vutshila byi endla leswaku hi kota ku fikelela xikongomelo lexi mutsari wa matsalwa a nga na xona eka miehleketo ya yena. Heese na Lowton (1986:21) vona va ri:

> Apart from everything else, the artist has to be a successful craftman, he must be able to control and manipulate his basic material.

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku a hi munhu un'wana ni un'wana loyi a nga ni vutshila. Mutsari a nga tirhisa vutshila bya yena ku tirhisa ririmi tanihi xitirho xa yena ku humesa vuswikoti bya yena eka tsalwa ra yena.

1.7.4 Swimunhuhatwa

Theme ra swimunhuhatwa hi Xinghezi i *characters*. Swimunhuhatwa eka tsalwa i vanhu kumbe michumu leyi mutsari a yi tirhisaka ku humelerisa hungu ra tsalwa ra yena. Mutsari wa swi kota ku thya mavito ya swimunhuhatwa eka tsalwa leswi yena a yelanisaka ni vito na swiendlo leswi nga endzeni ka tsalwa. Rimmon-Kenan (1987:59) u hlamusela swimunhuhatwa loko a ku:

> Characters; as one construct within the obstructed story can be described in terms of a network of character traits. The traits however, may not appear as such in the text.

Swimunhuhatwa eka tsalwa swi fanele ku komba ku va swi yimela swiendlo swa vanhu lava hanyaka eka vutomi bya siku rin'wana ni rin'wana. Swa endleka mutsari a swi tirhisa hi

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

ndlela leyi vutomi bya swona byi nga amukelekiki. Heese na Lowton (1986:137) va hlamusela swimunhuhatwa hi ndlela leyi:

> Characters may be intended as pictures of individuals, but they may have other functions, such as allegorical, satirical or symbolic.

Heese na Lawton va kongomisa eka mathyelo ya mavito ya swimunhuhatwa eka tsalwa lawa mavito ya kona ya nga fambelanisaka xiswona ni tinhlamuselo ta wona ta masiku hinkwawo. Hendry (1993:106) u hlamusela swimunhuhatwa loko a ku:

> The characters are the people who act the plot and who interact, with one another, within the established setting.

Hendry eka ntshaho lowu u hlamusela leswaku swimunhuhatwa i vayimeri va vanhu vo karhi eka tsalwa. Swimunhuhatwa leswi hi swona swi fambisaka hungu leri mutsari a lavaka ku ri fikisa eka vahlayi. Edgar (1977:57) u seketela marito ya Hendry loko a ku:

> A character in literature is an author's representation of a human being specifically of those inner qualities that determine how an individual reacts to various conditions or attempts to shape his or her environment.

Ntshaho lowu wu hi komba leswaku loko mutsari a lava ku humelerisa hungu ra yena hi ndlela leyi nga n'wi enerisaka u fanele ku vumba swimunhuhatwa leswi nga gingirikaka ku fambisa hungu ra tsalwa ra yena. Muller na Williams (1995:52) va hlamusela swimunhuhatwa va ku:

> ... the people in a narrative we generally know their sex, physical features, age, jobs, education, status in society and

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> family background. In other words we know their outwards form and behaviour…

Loko tsalwa ri nga ri na swimunhuhatwa a ri nge vi leri hetisekeke, kutani mutsari u vumba tsalwa leri nga na swimunhuhatwa leswi nga ta hundzisa hungu ra yena.

1.7.5 Nkarhi

Rito ra nkarhi eka matsalwa hi Xinghezi ku kongomisiwa eka *Duration*. Leswi swi vula nkarhi lowu timhaka ta tsalwa rolero ti humelelaka ha wona. Eka tsalwa timhaka to karhi ti humelela hi mikarhi yo hambanahambana. Mhaka leyi seketeriwa hi Chauke (1998:27) loko a ku:

> Duration refers to the total time coverd by the events of the story. The speed of the text-time can be faster or slower than the story-time, or it can be equal to it. Story time is measured in terms of the clock or calender, whereas text-time is measured in terms of the number of pages, lines or words.

Ntshaho lowu wu komba leswaku ku leha ka nkarhi lowu fikeleriweke eka leswi humeleleke eka tsalwa. Rivilo ra tsalwa ri nga hatlisa kumbe ri nonoka ku tlula nkarhi wa xitori kumbe wu nga ringanela xitori. Nkarhi eka tsalwa wu pimiwa hi ku famba ka xikombankarhi kumbe khalendara. Hi le tlhelo nkarhi wa tsalwa wu nga pimiwa hi ku ya hi nhlayo ya mapapila, mitila kumbe marito. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Rimmon-Kenan (1987:52) loko a ku:

> Constancy of pace in narrative is the unchanged ratio between story-duration and textual length e.g when each year in the life of character is treated in one page throughout the text.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Ntshaho lowu wu komba leswaku vutomi bya ximunhuhatwa nkarhi wun'wana byi nga vonaka ntsena eka pheji yin'we eka tsalwa hinkwaro. Hi ndlela yin'wana, vutomi bya ximunhuhatwa xo karhi byi nga fika emakumu eka pheji yin'we. Rimmon-Kenan (1987:52) u ya emahlweni a ku:

> ...but it is much more difficult to describe in parallel terms the duration of the text and that of the story, for the simple reason that there is no way of measuring text duration.

Rimmon-Kenan u komba leswaku swa tika ku pima nkarhi wa tsalwa, kambe munhu loko a ri karhi a hlaya wa swi twa leswaku timhaka leti a hlayaka hi tona ti humelerile nkarhi wo leha kumbe wo koma ku fika kwihi.

1.7.6 Mbangu

Theme ra mbangu hi Xinghezi ri vuriwa *milieu/setting*. Mbangu i ndhawu ni nkarhi laha hungu ra tsalwa ri humelelaka kona. Ndhawu ni nkarhi swi fanele ku yelana swinene ni timhaka leti humelelaka hikuva hi swona swi tisaka moya wa hungu hinkwaro. Holman na Harman (1992:293) va hlamusela theme ra mbangu va ku: "Milieu – the general environment in which a work is produced".

Ntshaho wa vatsari lava wu kombisa leswaku mhaka leyi runguriwaka eka tsalwa a yi humeleli emoyeni, kambe yi humelela eka ndhawu hi nkarhi wo karhi. Mutsari u fanele a tumbuluxa mbangu wo fambelana ni leswi hungu ra tsalwa ri vulavulaka ha swona. Vahlayi a va fanelanga ku va na swivutiso swo pfumala tinhlamulo ku ya hi ndhawu leyi swimunhuhatwa swi humelerisaka hungu eka yona hi mikarhi yo tala. Ndhawu yi fanele ku hlamuseriwa hi ndlela leyi nga ta vumba swifaniso swa le miehleketweni ya vahlayi va tsalwa rolero. Stevick (1967:216) u kombisa nkoka wa mbangu eka matsalwa loko a ku

© University of Venda

"Localization is a practical manner of placing the character in an environment within which they can act their activities".

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku mbangu eka matsalwa wu pfuneta ku simeka swimunhuhatwa endhawini yo karhi lomu swi faneleke ku humelerisa hungu ra tsalwa swi ri kona. Vahlayi a va fanelangi ku va na swivutiso mayelana ni ndhawu laha timhaka ti humelelaka kona naswona ndhawu leyi yi fanele ku khorwisa eka vahlayi hambiloko yi nga ri ya ntiyiso. Stervick (1967:316: u ya emahlweni a hlamusela mbangu a ku: "... association of mood and situation with setting remain a single feature of fictional description".

Stervick eka ntshaho lowu u kombisa leswaku mbangu wu fanele ku yelana ni leswi humelelaka eka tsalwa. Hi marito man'wana, mbangu wu fanele ku yelana ni swimunhuhatwa ni swiendlo swa swona, ngopfungopfu moya, ndhawu ni nkarhi wa kona. Heese na Lowton (1986:140) va hlamusela mbangu hi ndlela leyi:

> Background may also have a symbolic function, rather than being a purely realistic setting. Symbolic milieu is equivalent to space in this study.

Vatsari lava va seketela mavonelo ya Stervick loko a hlamusela leswaku mbangu wu fanela wu yelana ni leswi humelelaka eka tsalwa. Mhaka yin'wana hileswaku mbangu wu kota ku humesela erivaleni laha timhaka ti humelelaka kona. Mavonelo ya Chauke (1998:78) eka nhlamuselo ya theme leri a ya hambananga ni ya lava tshahiweke loko yena a ku: "Milieu refers to the place of action or the background against which a story takes place".

Hi nga katsakanya nhlamuselo ya theme leri hi ku vula leswaku eka hungutsalwa ra khombo mbangu a wu katsi ntsena ndhawu lomu timhaka ti humelelaka kona, kambe wu katsakanya ndhawu, mitolovelo, xiyimo xa timali, vukhongeri, tipolotiki na mahanyelo lamanene.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

1.8 NKANELO WA MITIRHO YA MILAVISISO EKA DYONDZO LEYI

Eka xiyenge lexi hi laha ku kongomisiwaka eka ku hoxa tihlo eka mitirho ya milavisiso leyi endliweke hi swidyondzeki swin'wana. I swa nkoka ku xopaxopa timhaka ta le ka xiyenge lexi ku endlela leswaku mulavisisi a nga tlheli a lavisisa hileswi lavisisiweke hi van'wana. Mabasa (2009:11) u nyika mavonelo ya leswaku "In literature review, the researcher investigates what other authors say about his/her topic of choice as it will help the researcher to understand his/her topic more clearly".

Nkoka wun'wana wa xiyenge lexi i ku endlela ku pfala vangwa leri nga vaka riri kona eka leswi endliweke hi valavisisi lava rhangeke. Man'wana ya mahungutsalwa lawa hlawuriweke ku lavisisiwa eka ndzavisiso lowu ya lavisisiwile hi valavisisi van'wana, kambe vona a va lavisisa swo hambana ni leswi ndzavisiso lowu wu kongomaneke na swona. Tindzimanantsongo leti landzelaka ti kanela yin'wana ya mitirho leyi endliweke eka mahungutsalwa lawa nga ta xopaxopiwa.

1.8.1 SHIRILELE (2001)

Shirilele u endlile ndzavisiso hi nhlokomhaka ya ntlimbo eka hungutsalwa ra *I vutomi* ra C.M Lubisi. Eka ndzavisiso wa yena, Shirilele u kumile leswaku ntlimbo lowu wu vonaka ngopfu loko Davula a vuya a ri hava homu leyi a yi lahlekile. Jordaan a nga lavi no twa. Davula u holoveriwile no biwa. Hikokwalaho ka nkucetelo wa nkata Jordaan, swi endlile leswaku a hlongoriwa vusiku byebyo, hambileswi tilo a ri hatima no dzindza Davula u tiyiserile a famba.

Shirilele u ya emahlweni a paluxa leswaku ntlimbo nakambe wu vonaka loko maphorisa ya tsandzeka ku kuma vuxokoxoko mayelano na vugevenga lebyi nga humelela Magoebaskloof, ku fika laha va endleke xinavetiso xa leswaku loyi a nga ta pfuna hi vumbhoni bya vugevenga

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

lebyi u ta nyikiwa mali yo ringana dzana na magidi ya tirhandi. Eka ndzavisiso wa yena, Shirilele a nga khumbi nchumu hi vuxokoxoko bya nkoka wa mbangu eka tsalwa leri. Leswi swi endla leswaku hi vula leswaku ndzavisiso lowu wu ta pfala vangwa leri hikuva xikongomelonkulu xa Shirilele a ku ri xo lavisisa ntlimbo ntsena lexi xi hambanaka ni xikongomelonkulu xa ndzavisiso lowu.

1.8.2 HLAVANGWANI (2010)

Hlavangwani u endlile ndzavisiso hi nhlokomhaka ya *Propaganda' eka Tinovhele ta Ntlhanu Leti Landzelaka*: Khosa T.H, *Mulunguntima na Madyisambitsi*, Mtileni T.E, *Mhisi ya minkoka yimbirhi*, Manganyi K.T.C, *Swa yila*, W.R Chauke, *Ndzi ta n'wi kuma*. Eka ndzavisiso wa yena, Hlavangwani u kombisile hilaha vatsari lava va humelerisaka hakona theme ra *propaganda*. Hlavangwani u kombisile leswaku eka tsalwa ra *Mulunguntima*, tanihi xikombiso, Hlongwane hi yena a kombisaka swinene mhaka ya *propanganda*. Ku sukela ekusunguleni ka hungutsalwa u hangalasa eka vanhu moya wo biha hi Chavalala leswaku va n'wi teka a nga ri munhu wa kahle.

Hlongwane u haxa *propaganda* ku endlela leswaku Mukhari a tshemba leswaku Chavalala i munhu loyi a nga riki na ntirhisano no va na xinyajo. Leswi swi nga onha xiyimo lexi Mukhari a tekisaka Chavalala xiswona hikuva Hlongwane a ku "Masiku yo tala ndzi twa leswaku Chavalala a xi khome nhlengeletano hala, mundzuku hala, mundlwani hala (1996:03)". Hlongwane u ya emahlweni a haxa *propaganda* ya leswaku Chavalala a nga tivi ntirho. Hlongwane a swi tiva kahle leswaku Chavalala hi yena a sunguleke vuhlanganisi eka feme ya PPE. Ku va a ku a nga tivi nchumu o lava ku onha vito ra Chavalala.

Eka ndzavisiso lowu Hlavangwani a nga khumbanga nchumu hi mayelano ni mbangu eka mahungutsalwa lawa a ya lavisiseke, kambe ntshikelelo wa yena a wu ri eka theme ra

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

propaganda. Leswi swi endlile tlhontlho wa leswaku ku endliwa ndzavisiso hi theme ra mbangu.

1.8.3 HLUNGWANI (1993)

Hlungwani u endlile ndzavisiso hi nhlokomhaka ya mbangu eka swirungulwana leswi: *Nghunghunyani na xikhovha, Ndzi xavelela yini? na N'hwarimbirhi* swa B.K.M Mtombeni eka tsalwa ra swirungulwana ra *Mavala ya yingwe*. Hlungwani u kongomisa hi laha mavumbelo ya xirungulwana ya nga na nhlohlotelo eka kungu wa xirungulwana hakona. U ya emahlweni a kongomisa mhaka ya leswaku mbangu swi vula ndhawu laha tsalwa ri humelelaka kona. Hlungwani eka ndzavisiso wa yena u kumile leswaku valavisisi a va nga si lavisisa hi vuenti hi mhaka ya mbangu.Valavisisi vo tala loko va ehleketa hi ku tsala mbangu va ehleketa vutlhokovetseri na mitlangu kasi mbangu wu kona na le ka swirungulwana.

Hlungwani u boxa leswaku swi nga saseka loko vatsari van'wana va nga yisa swiyenge leswin'wana emahlweni. U hetelela hi ku vula leswaku vahlayi va ta lemuka leswaku loko ku vulavuriwa hi mbangu eka tsalwa a ko vulavuriwa hi nkarhi na ndhawu ntsena, kambe mbangu wu na swiyenge swin'wana ku nga xiyimo na ntshamelo ra swilo, na ntumbuluko na moya. Mhaka leyi boxiweke hi Hlungwani yi ta hlamuseriwa hi vuenti eka mahungutsalwa lama hlawuriweke. Ku hambana ka ndzavisiso wa Hlungwani na lowu ku ta va mhaka ya leswaku hi ta lavisisa mahungutsalwa ni swo tala leswi Hlungwani a nga swi nghenisangiki leswi khumbaka mhaka ya nkoka wa mbangu.

1.8.4 MTEBULE (2011)

Mtebule u endlile ndzavisiso hi nhlokomhaka ya *Nxopaxopo wa theme ra nemesisi (nemesis) eka tinovhele ta ntlhanu leti hlawuriweke eka Xitsonga*. Mtebule yena u lavisisile man'wana ya mahungutsalwa lawa ya hlawuriweke eka ndzavisiso lowu, kambe yena a lavisisa hi theme ra nemesisi. Eka ndzavisiso lowu xikongomelonkulu i ku kombisa leswaku vatsari va

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Xitsonga na vona va na byona vutshila byo tumbuluxa mahungutsalwa lama ya katsaka swikhedzekhedze swo hambanahambana leswi swi nga xopaxopiwaka. Ndzavisiso lowu wu kombisa hi laha swiyimo swo tika swi humelelaka hakona naswona swimunhuhatwa leswi humeleriwaka hi swiyimo leswi swi tsandzeka ku hlula

1.8.5 MBOWENI (2007)

Mboweni u endlile ndzavisiso hi nhlokomhaka ya *Matikhomelo ya Valeteri Van'wana Vaxinuna ni Van'wana va Machudeni ya Xisati eTiyunivhesiti hilaha swi Paluxiwaka hakona eka Matsalwa ya C.M Lubisi ya I Vutomi na Byi le Tintihweni*. Mulavisisi loyi u tirhisile tsalwa ra *I vutomi* ku lavisisa hi matikhomele ya valeteri xikan'we ni machudeni, kutani eka ndzavisiso lowu ku ta lavisisiwa mbangu hi tsalwa leri. Matikhomele ya valeteri eka tsalwa leri ya kanetana swinene ni leswi valeteri va faneleke ku endla swona. Ematshan'weni yo tshinya ni ku tsundzuxa machudeni hi ta mahanyelo lamanene vona va gangana na machudeni lawa. Dave Sekhukhune i muleteri loyi a rhandzanaka na Angel, muchudeni kwala yunivhesiti ya N'walungu kasi Moloto i mutirhikuloni wa Dave tlhelo mukhaya, loyi a tivaka swinene hi ta vugangu bya Dave na Angel, kambe loko Dave a khomiwile Moloto u languta Angel a vona ntombhi leyi a faneleke ku gangana na yona.

Munhu un'wana na un'wana a nga tivutisa leswaku vumunhu byi le kwihi loko swi ku tani? Moloto loyi a tivaka hi ta Angel na mutirhikoloni, se na yena u lava ku tixaxameta na muchudeni loyi. Moloto u tirhisa xiyimo xakwe xa swa timali ku fikelela ku navela ka yena, endzhaku ko lemuka leswaku Angel u na xiphiqo xa mali hikokwalaho ko khomiwa ka Sekhukhune. Leswi a swi lavisisiwa hi Mboweni eka ndzavisiso wa yena a swi fani ni leswi ndzavisiso lowu wu kongomaneke ni ku swi endla.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

1.8.6 CHAUKE (1998)

Chauke u endlile ndzavisiso hi nhlokomhaka ***ya Narratological features of the novels of F.A Thuketana.*** Chauke eka nhlokomhaka leyi u kongomisa eka ndlela leyi Thuketana a paluxaka ha yona nkarhi, vumunhuhati, nkongomelo, mbangu na ndlela leyi ximunhuhatwa xi kuceteriwaka ha yona hi ndhawu leyi xi hanyaka eka yona. Thuketana (1967:12) u paluxa mbangu eka tsalwa ra **Xisomisana** tanihi ndhawu ya le makaya loko a ku:

> Loko ndzi ri karhi ndzi byisa ntlhambi wa mina wa timbuti, ndzi kongoma emutini wa kokwana lowu a wu ri ehansi ka xitshabyana xa Xendzhewule, tiko hinkwaro a ro ndzava kunene. Tinyenyana ti ri karhi ti haha hi mintlhambi empfhukeni wa tiko ti kongoma evupela-dyambu…

Marito ya Xisomisana ya hi komba swinene mbangu laha timhaka ti humelelaka kona. Hambileswi Chauke a khumbeke swintsongo swa mbangu eka ndzavisiso wa yena, a nga tirhisanga wona matsalwa lawa ya hlawuriweke eka ndzavisiso lowu. Kutani ke, milavisiso leyimbirhi a yi fani hambiloko yi ri ni vuxaka byo karhi.

1.9 MIEHLEKETO EHENHLA KA MILAVISISO LEYI KANERIWEKE

Eka milavisiso leyi kaneriweke, loko hi yi xopaxopile hi kumile leswaku hinkwavo a va vulavuri hi theme ra mbangu eka mahungutsalwa, hikokwalaho ka swona hi navela ku pfala vangwa leri nga kona. Mahungutsalwa lama hi ma hlawuleke ku ma lavisisa eka ndzavisiso lowu, vatsari van'wana va lavisisile hi wona, kambe xivangelo xa ku va ndzavisiso lowu wu tlhela wu hlawula wona hileswi vatsari lava rhangeke a va languta swo hambana ni leswi ndzavisiso lowu wu lavaka ku langutisa eka swona ku nga mbangu.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

1.10 MAHUNGUTSALWA LAWA YA HLAWURIWEKE NI XIVANGELO XO VA KU HLAWURIWILE WONA

Hi hlawurile mahungutsalwa lama boxiweke eka nhlokomhaka ya ndzavisiso lowu hikokwalaho ka leswi ya hlawulekeke loko swi fika eka ku paluxa theme ra mbangu. Malembe lama mahungutsalwa lama ma tsariweke ha wona ya hambanile kutani hi vonile swi fanelerile ku tirhisa wona ya mikarhi yo hambana. Hambiswiritano, a ku endliwi mpimanyiso eka ndzavisiso lowu. Mhaka yin'wana hileswi mahungutsalwa lawa ya kotaka ku humelerisa hinkwaswo leswi mbangu wu khumbaka swona.

1.11 MAAVELO YA TINDZIMA

Ndzima ya 1

Eka ndzima leyi ku hlamuseriwa xiphiqo xa ndzavisiso, nsusumeto, xikongomelonkulu na swikongomelo, maendlelo lama nga ta tirhisiwa, ku tlhela ku hlamuseriwa ni matheme lama nga tirhisiwa ngopfu eka ndzavisiso lowu. Ku kaneriwile ni milavisiso ya swidyondzeki swin'wana leyi yelanaka ni ndzavisiso lowu. Eku heteleleni ndzima leyi yi ta kombisa leswi ndzavisiso lowu wu nga ta andlarisiwa xiswona.

Ndzima ya 2

Eka ndzima leyi ku ta paluxiwa theme ra mbangu hi ku kongomisa eka mahungutsalwa ya W.R. Chauke (1992) *Nsuku wa mina* na (1983) *Ndzi ta n'wi kuma* . Eka hungutsalwa rin'wana ni rin'wana ku ta rhanga ku endliwa nkatsakanyo wa tsalwa rolero kutani ku andliwa mpaluxo wa rona.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Ndzima ya 3

Ndzima leyi yi ta xopaxopa theme ra mbangu eka mahungutsalwa ya T.H. Khosa (1994) *Mulunguntima* na B.K.M Mtombeni (1986) *Mibya ya nyekanyeka* hi ku landzelelana. Eka hungutsalwa rin'wana ni rin'wana na kona ku ta rhanga ku endliwa nkatsakanyo wa hungu kutani ku landzela mpaluxo wa mbangu.

Ndzima ya 4

Eka ndzima leyi ku ta paluxiwa theme ra mbangu eka mahungutsalwa ya P.H. Nkuna (1999)... *Ri hava xilondza* na C.M Lubisi (1998) *I Vutomi* hi ku landzelelana. Eka hungutsalwa rin'wana ni rin'wana ku ta nyikiwa nkatsakanyo wa tsalwa ku tlhela ku endliwa na mpaluxo wa rona.

Ndzima ya 5

Eka ndzima leyi hi laha ku songasongiwaka mpaluxo wa mbangu lowu endliweke eka mahungutsalwa hinkwawo. Ku ya emahlweni ku ta nyikiwa ni mavonele lama kombisaka nkucetelo wa mbangu ni swibumabumelo.

1.12 NKATSAKANYO WA NDZIMA LEYI

Eka ndzima leyi ya manghenelo hi nyikile xiphiqo xa ndzavisiso lowu, nsusumeto lowu endleke leswaku hi va na ku navela ku lavisisa hi nhlokomhaka ya mbangu. Ku tlhele ku boxiwa ni xikongomelonkulu na swikongomelo swa ndzavisiso lowu. Miehleketo ehenhla ka milavisiso leyi kaneriweke ni ku andlala mahungutsalwa lawa ya hlawuriweke xikan'we ni

© University of Venda

xivangelo xo va ku hlawuriwile wona. Ku andlariwa ni maavelo ya tindzima. Eku heteleleni ndzima leyi yi gimeta hi ku kombisa leswi ndzavisiso lowu wu andlarisiweke xiswona.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

2. MBANGU EKA MAHUNGUTSALWA YA CHAUKE, W.R. YA NDZI TA N'WI KUMA (1983) NA NSUKU WA MINA (1992)

2.1 Manghenelo

Eka ndzima leyi ku ta paluxiwa theme ra mbangu eka mahungutsalwa ya Chauke (1983) na (1992). Mbangu lowu nga kona eka mahungutsalwa lawa wu komba swinene ndlela leyi wu pfunaka hakona ku humelerisa hungunkulu ra matsalwa lawa. Swimunhuhatwa swi kota ku humelerisa hungu ra mutsari hikuva swi kumeka eka mimbangu yo hambanahambana ya mahungutsalwa lawa. Eka mahungutsalwa lawa ku ta paluxiwa hi mbangunkulu ni mimbanguntsongo yo hambanahambana tanihi laha yi tikombaka hakona.

2.2. Nhlamuselo ya vito na vuhandle bya tsalwa

Tsalwa ri thyiwile vito ra *Ndzi ta n'wi kuma.* Mpaluxo wa hungutsalwa wu komba leswaku vito leri ri kongomisa ngopfu eka swiendlo swa Matengu loyi a hanya hi vugevenga ku ri hi ku a ri muhlayisi wa nawu, a ri phorisa. Mbangu eka mathyele ya vito ra hungutsalwa leri swa fambelana hikuva mutsari u vula leswaku u ta n'wi kuma loyi a endlaka vugevenga naswona u ta kumeka eka mbangu wo karhi. Mbangu lowu vugevenga lebyi nga endliwa a wu humelela eka byona hi le xitichini xa Tiyani. Vito ra tsalwa, hungunkulu na mbangunkulu na mimbanguntsongo swa rona swa fambelana.

2.3. Nkongomelo

Mbangu eka hungutsalwa leri wu humelerisa kahle nkongomelo wa rona. Nkongomelo wa hungutsalwa leri ra *Ndzi ta n'wi kuma* hileswaku hambi wo famba enkoveni lundza ri ta

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

vonaka naswona ku humelela ka nkongomelo lowu swi lawuriwa swinene hi mimbangu leyi tirhisiweke eka hungutsalwa leri. Leswi swi ti komba hikuva Matengu eka hungutsalwa a a endla vubihi hi ku tumbela ku kondza a ya kumeka leswaku hi yena a nga endla vugevenga bya ka Machipisana lowu wu nga wun'wana wa mimbangu ya tsalwa leri.

2.4. Nkatsakanyo wa tsalwa ra Chauke (1983)

Tsalwa ra *Ndzi ta n'wi kuma* (1983) ri vulavula ngopfu hi vugevenga lebyi endliweke hi Matengu loyi a a ri phorisa eka mbangunkulu exitichini xa maphorisa xa Tiyani emugangeni wa Tlharihani. Matengu a a lava leswaku a ta tlakusiwa a va mufambisi wa xitichi. Matengu a a ri ni mavondzo eka Mbambu hikuva a tala ku vula leswaku Mbambu a nga wu tivi ntirho. Matengu a a hanya hi vuxisi lebyi tikombaka loko a konanisiwa hi Mbambu loyi a ticincile rito eka riqingho a tiendla Mzamani ndzisana ya yena laha a nga twa timhaka ta ku dlayiwa ka qweta James N'wamba. Eka mimbangu hinkwayo lomu a a lavisisa kona Mbambu u kumile leswaku Matengu na ndzisana a va khumbeka eka mhangu ya ku dlayiwa ka N'wamba. Mahanyelo ya vugevenga na vuxisi swa Matengu swi tlhela swi tikomba loko a konanisiwa hi ta maxavelo ya movha wa yena wa Ford Granada leswi a swi humelela eka mbangu wa le ka Best Motors. Matengu u vulavula mavunwa loko a vutisiwa hi ta ndzavisiso lowu a wu endleke loko ka ha ku tshwa vhengele ra ka Machipisana ra Nkulukumba Sambo. Ndzavisiso lowu a wu helerile emoyeni.

Loko Mbambu a nyikiwile nkarhi wo (leswi fambelanaka ni mbangu) endla vulavisisi bya mhangu leyi, Matengu u endzerile mimbangu hinkwayo leyi a a ta endla matshalatshala yo kavanyeta ndzavisiso wa Mbambu, kambe a hluleka ku kondza swi humela erivaleni leswaku hi yena a nga hisa vhengele ra Machipisana. Vugevenga bya Matengu byi paluxiwa hi ku khumbeka ka yena eka ku hisiwa ka muti wa Mbambu lowu na wona wu nga mbangu lowu yisaka mahlweni kungu ra tsalwa. Matengu eku heteleleni u ve a kumeka leswaku hi yena loyi a a endla vugevenga lebyo hambanahambana laha a nga hetelela a khomiwa a ya

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

ekhotsweni. Eka mbangu wa le xitokisini Matengu u fikile a tibalesa hi ku chava vutihlamuleri.

Eka tsalwa leri mbangunkulu wa rona wu kota ku humelerisa timhaka ta vugevenga bya Matengu. Mbambu u swi kotile ku paluxa vugevenga bya Matengu hikokwalaho ka mimbangu wa laha a a tirha kona.

2.5 Mapaluxelo ya Mbangu

Eka hungutsalwa leri ku ni mbangunkulu ni mimbanguntsongo. Mbangunkulu hilaha timhaka ta nkoka leti humelerisaka hungu ra tsalwa ti humelelaka kona. Eka tsalwa leri mbangu lowu wu paluxiwa ku va exitichini xa maphorisa xa Tiyani. Leswi swi boxiwa hi ndlela leyi landzelaka loko Chauke a paluxa marito ya Mathebula a ku "Ndzi lava leswaku wena u va mufambisi wa xitichi lexi xa Tlharihani, ehansi ka vuthu ra Tiyani (1983:8)".

Handle ka mbangunkulu lowu paluxiweke laha henhla, hi tlhela hi va ni mbanguntsongo lowu paluxiwaka hi nkarhi lowu Matengu a ri na munghana wa yena Mathevula loyi a a ri yena mufambisi wa xitichi xa Tiyani. Mathevula a a vulavula na Matengu hi ta ndlela leyi nga endliwaka ya leswaku Matengu a ta tlakusiwa hi ndlela ya vukungundzwana. Mhaka leyi yi kaneriwa va ri eka mbangu wo karhi, ku nga endzeni ka yindlu ya Mathevula. Leswi swi paluxa hi Chauke loko a vula leswaku:

> Vavanuna lava a va tshamile emasofeni lawa a ya hambanisiwile hi xitafulana lexi a xi yimile exikarhi tanihi rihlampfu ro tiya. Yindlu leyi a va tshamile eka yona a yi kurile hikuva ehandle ka masofa mambirhi lamantsongo, a ku ri na rin'we ro tshama vanhu vambirhi hi nkarhi wun'we (Chauke, 1983:1).

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Mbangu lowu boxiweke laha wu kombisa kahle ku fambelana ka leswi a swi vulavuriwa ni ndhawu ya kona. Leswi swi va tano hikuva timhaka ta xihundla to fana ni ta vukungundzwana bya ku tlakusana entirhweni a ti fanele ku buriwa exihundleni laha ti nga taka ti nga twiwi hi vanhu van'wana. Xifaniso xa le miehleketweni xa mbangu wa kamara leyi a va tshamile eka yona xi tisela vahlayi kumbe vaxopaxopi mhaka ya leswaku na n'wini wa yindlu leyi a a ri na swa yena.

Mathevula eku sunguleni u endlile vukungundzwana leswaku Matengu a tlakusiwa, kambe sweswi u tsundzuxa Matengu leswaku a nge he swi koti ku n'wi pfuna. Hi twa Mathevula a paluxa mbangu wa laha a nga endla vukungundzwana loko ku tlakusiwa Matengu, a ku "Ku ka u va sejeni u pfuniwile hi mina, ndzi nyikile vumbhoni ni switsundzuxo swo pfumala longo eka hofisinkulu (Chauke, 1983:2)".

Ntshaho lowu wu paluxa leswaku Matengu u lava ku tlakusiwa exitichini xa Tiyani. Mathevula a nga ha lavi ku endla vukungundzwana byo tlakusa Matengu swi nga fanelanga, u lava leswaku a tirha hi yexe. Matengu u ya emahlweni no lava ku tlakusiwa hi ku vula leswaku munhu loyi a n'wi sivelaka ku tlakusiwa i Mbambu. Mbambu u tlhomiwa risiva hambi swi nga fanelangi. Mathevula u paluxa mbangu wa laha Mbambu a nga tirha ntirho hi ku tsundzuxa Matengu a ku "Wa ha tsundzuka leswi a nga tirhisa xiswona ku humesela vugevenga bya vudlayi le Hlanganani erivaleni xana? (Chauke, 1983:3)".

Ntshaho lowu wu hi komba leswaku Mbambu u tshama a tirha ntirho lowukulu eHlanganani hi ku humesela vugevenga erivaleni. Mhaka leyi yi endla leswaku Mathevula a vona swi fanerile leswaku Mbambu a tlhomiwa risiva. Eka ntshaho lowu hi tlhela hi vona na mhaka ya mbangu wa le Hlanganani laha timhaka ti humeleleke kona. Mbangu lowu a wu hambananga ngopfu na mbangu wa le Tiyani hikuva tindhawu leti ti kumeka ekusuhi ni kusuhi. Leswi i swa nkoka tanihi leswi hi paluxeriwaka hi mbangu wa ntiyiso.

© University of Venda

Hungu ra hungutsalwa ri tlhela ri ya emahlweni hi ku humelerisa mbangu hi loko Mathevula a paluxa mbangu wa laha ku nga yiviwa ku tlhela ku hisiwa ku nga le vhengeleni ra ka Machipisana. Leswi swi komba leswaku ku sukela kwalaho timhakankulu ta tsalwa a ti fanele ku rhendzeleka eka ndhawu leyi tanihi leswi vulavisisi a byi fanele ku endliwa kona. Mbambu a a fanele ku nyikiwa ntirho wo lavisisa eka mhangu leyi kutani loko a tsandzekile hi kona Matengu a ta tirha ntirho wolowo eka mbangu lowu boxiweke. Hi marito ya yena Mathevula u ri:

> Miyela u yingisa leswi, Sejeni Mbambu u ta nyikiwa ntirho wo lavisisa vukhamba lebyi dyeke magidi-gidi le ka vhengelenkulu ra ka Machipisana (Chauke, 1983:4).

Marito ya ntshaho lowu ya paluxa mbangu wa laha ku nga yiviwa mali yo tala ku tlhela ku hisiwa. Ku boxiwa ka muako na vito ra n'wini wa muako wa kona swi humelerisa theme ra mbangu tanihi laha Mathevula a vulaka hakona leswaku hi le vhengeleni naswona n'wini wa vhengele leri i Machipisana. Ku komba leswaku Matengu wa byi tiva vukhamba naswona u tiva leswaku Mbambu a nga lavisisa swi kumiwa leswaku hi yena Matengu, hi twa a kanakana a ku "Mhaka leyi a ndzi voni ku vupfa ka yona. Ku hava yin'wana ndlela na? (Chauke, 1983:4)".

Ku yisa emahlweni ni mpaluxo lowu hi nga vula leswaku Mbambu u paluxa ku leha ka nkarhi lowu timhaka ta vugevenga bya ka Machipisana ti nga hundza hakona loko yena a ta byeriwa ku ya lavisisa. Mbambu u byeriwa ku endla vulavisisi lebyi endzhaku ka loko Mathevula na Matengu va tsandzekile ku hundzile ntlhanu wa tin'hweti. Mbambu u vula leswaku:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> Mi ta ndzi rivalela loko ndzi mi hoxela, kambe xana ndzi nga lavisisa njhani vukhamba lebyi humeleleke ku tlula ntlhanu wa tin'hweti leti hundzeke xana? (Chauke, 1983:9).

Marito ya Mbambu lawa tshahiweke a ya paluxa mhaka ya nkarhi. Leswi i swa nkoka hikuva hakanyingi mbangu na nkarhi eka ku humelerisa hungu ra tsalwa swi famba swin'we. Nkarhi lowu Mbambu a wu konanisaka wu komba ku va khale vugevenga byi endliwile loko yena a ta byeriwa ku lavisisa. Xivangelo xo va Mbambu a byeriwa nkarhi se wu hundzile khale hileswi Mathevula a ri ni miehleketo ya leswaku Mbambu u ta tsandzeka ku kuma swigevenga kutani a tlakusa Matengu. U tlhela a n'wi pimela nkarhi wo ringana mavhiki mambirhi ku va a hetile vulavisisi bya yena. Mathevula u veka mhaka ya nkarhi loko a ku:

> Tsundzuka leswaku endzhaku ka mavhiki mambirhi, hi leswaku hi Wavumbirhi wa vumakumembirhi nharhu eka n'hweti yaleyi ya Nyenyankulu, ku nga se ba awara ya vunharhu nindzhenga, u fanele ku tisa xiviko xo helela la hofisini ya mina. Ndzi ku nyika khume mune wa masiku ntsena (Chauke, 1983:10).

Marito lawa ya paluxa nkarhi lowu Mbambu a nga nyikiwa wona wa ku lavisisa ta vukhamba bya le ka Machipisana. Laha eka ntshaho ku boxiwa siku ku nga Wavumbirhi, n'hweti ku nga Nyenyankulu, nkarhi ku nga awara ya vunharhu nindzhenga, ndhawu ku nga hofisini ya Mathevula. Vuxokoxoko lebyi byi humelerisa hi ku hetiseka leswi theme ra mbangu ri kongomisaka ngopfu eka swona.

Ku koma ka nkarhi lowu Mbambu a a pimeriwile wona swi endla leswaku hi xihatla swinene ku paluxiwa mbangu wa laha Mbambu a nga sungula ku famba a ya endla ndzavisiso kona, ku nga evhengeleni ra Nhlalala leri na rona a ri ri ra Nkulukumba Sambo. Mutsari u veka mhaka leyi hi ndlela leyi loko a ku:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> Gondolo ra yena a ri susumeteriwile exikosini xa yena naswona a a langutile vhengele lerikulu ra Nhlalala leri a ri navile emahlweni ka yena. Vhengele leri, tani hi leri a ri hisiwile eTlharihani, a ri ri ra Nkulukumba Sambo (Chauke, 1983:11).

Mbangu lowu paluxiweke eka ntshaho lowu i wa le vhengeleni, ku nga ri rona leri mhangu yi humeleleke eka rona, kambe rin'wana ra n'wini wa leri hisiweke. Mbangu lowu wu boxiwa ku va vhengele ra Nhlalala. Mbambu a ya endla ndzavisiso wa mhangu leyi yi humeleleke eka nkulukumba wa vhengele ku nga Sambo. Nkulukumba loyi u boxile timhaka ta ku va a kumile fole ra Gold Dollar leri loko a ri nga cukumetiwanga a ri ta pfuna eka ndzavisiso. Fole ra Gold Dollar a ri ta pfuna hi ku va va kambela tintiho ta mukhomi wa rona kutani va kuma leswaku xigevenga i mani.

Ku huma eka vhengele ra Nhlalala mutsari u ya emahlweni a paluxa mhaka ya mbangu wa le ka vhengele leri mhangu yi nga humelela kona hi ku komba mhaka ya nkarhi loko a ku:

> Nhlekani wa siku rero wu kumile Mbambu a ri ku handza-handzeni exikarhi ka mavivi na swingolongondzwana leswi a swi tshwele evhengeleni ra ka Machipisana (Chauke, 1983:16).

Marito lawa ya paluxa mbangu na nkarhi leswaku Mbambu a a ri ku lavisiseni ni nhlekanhi laha a ku ri na vhengele ra Sambo leri tshweke. Eka ndhawu leyi u kombisa leswaku a a ri eka mbangu laha a ku ri na "mavivi na swingolongondzwana" leswi a swi ta n'wi nyika vumbhoni byo karhi. Mhaka ya nkoka ya nkarhi yi tlhela yi tshikeleriwa hi ku kombisa leswaku u hetile nkarhi wo leha a ha ri ku lavisiseni ku kondza dyambu ri pela siku rero. Leswi swi seketeriwa hi marito lawa nge "Dyambu a ri sungula ku khomana na tintshava loko Mbambu a huma evhengeleni ra Sambo, leri a ku lo sala ro vito ntsena (Chauke, 1983:17)".

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Ku tiyimisela ka Mbambu ku tikomba hi ku tiyimisela swinene eka ntirho wa yena hikuva a tirhile dyambu ri kondza ri pela a ha endla ndzavisiso. Mhaka yo hlamarisa leyi endliweke hi Matengu eka rin'wana ra masiku i ku hundza hi movha wa yena a ri eku tsutsumeni swinene laha swi nga chavisa Mbambu. Gondzo leri a a huma eka rona a ri helela enambyeni wa Ngwenya-nkelenge. Lexi a xi hlamarisa Mbambu hikuva a ku nga ri na biloho laha Matengu a ta hi kona, leswi swi komba swinene vugevenga bya Matengu. Mutsari u paluxa mbangu wa tindhawu laha Matengu a a tala ku fambafambela kona ku komba leswaku a a ri xigevenga. Mutsari u swi paluxa hi ndlela leyi:

> Hi ku tiva ka Mbambu, patu leri Matengu a a te hi rona a ri helela enambyeni wa Ngwenya–nkelenge, laha a ku nga ri na biloho. Handle ka swona patu leri a ri nga yi helo naswona a ku nga ri na miti ya vanhu eka rona (Chauke, 1983:19).

Ku boxiwa ka vito ra nambu lowu Matengu a a huma eka wona ra Ngwenya-nkelenge swi seketela leswi theme ra mbangu ri vulaka swona. Ku yisa emahlweni mpaluxo lowu hi kuma leswaku mutsari u paluxa mbangu laha Mbambu a nga endla ndzavisiso exitichini eka maphorisa lava a va ri entirhweni hi siku ra ku tshwa ka vhengele ra ka Machipisana. U lavisisile a kuma ntiyiso wa leswaku lava a va ri kona hi siku rero i va mani. Mutsari a paluxa mbangu ni nkarhi wa mhaka leyi loko a ku:

> Lava a va ri entirhweni eka siku rero, ku sukela eka awara ya vukombo ni madyambu ku fika awara ya vumune nimixo, a ku ri Sejeni Matengu, Sejeni Chuma, Phorisa Mphakati na Phorisa Ntsumele (Chauke, 1983:25).

Ntshaho lowu wu boxa nkarhi ku nga awara ya vukombo ku fika awara ya vumune na swimunhuhatwa leswi a swi ri entirhweni hi siku ra mhangu ya ku hisiwa ka vhengele ra

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Sambo. Leswi a swi ri ni nkoka ku endlela leswaku Mbambu a kuma ntila lowu a a fanele a wu landzelela eka vulavisisi bya yena.

Mhaka ya mbangu yi tlhela yi ya emahlweni hi loko Mbambu a ya eka Mthavini N'wamba loyi a a tirha eka vhengele ra ka Machipisana ku ya lavisisa swin'wana eka yena. Mthavini u paluxa ku dlawa ka malume wa yena James N'wamba leswi swi nga helela emoyeni. Mutsari u paluxa mbangu na nkarhi laha ku nga dlayiwa James N'wamba loko a ku:

> Nkulukumba James N'wamba u hlaseriwile ekaya ka yena evusikwini byin'wana, hi Sunguti eka lembe ra tolo, a va a dlawa hi ku pandzeleriwa hi xihloka tani hi rihunyi leri omeke (Chauke,1983:34).

Marito yo vavisa lawa ya tshahiweke ya humesela mhaka ya nkarhi ku nga vusiku, n'hweti ku nga Sunguti, lembe ku nga ra tolo wa lembe leri Mbambu a a ri ku endleni ka vulavisisi bya yena ha rona, mbangu ku nga emutini wa yena James N'wamba. Vuxokoxoko lebyi byi veka leswi humeleleke erivaleni leswaku valavisisi a va ta sungula kona va yisa emahlweni. Handle ka le ka mbangu lowu boxiweke wa Mthavini N'wamba, Mbambu u tlherile a ya eka mbangu wun'wana wu nga wa ka Best Motors laha a nga fika a kuma Mafumu ku ya lavisisa maxaveriwele ya movha wa Matengu wa Ford Granada wo basa. Mafumu a nga lavi ku humesela Mbambu vuxokoxoko lebyi hetisekeke. Mavulavulele ya Mbambu ya paluxa mbangu wa laha timhaka ti humelelaka kona leswaku hi le matikoxikaya. Mbambu u byela Mafumu leswaku u ta ya a ya vonana na vankulukumba va yena eJoni. Hi twa Mbambu a paluxa mbangu a ku:

> Swivutiso swa mina swi na xikongomelo; kambe loko u vona u nga ri na mfanelo ndzi nga ya ndzi ya vonana na vakulukumba va wena le Joni (Chauke, 1983:40).

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Mbangu lowu wale ka Best Motors laha a ku tirha Mafumu wu hambana na lowu vathori va yena a va kumeka kona ku nga mbangu wa le Joni. Mbangu wa laha Mafumu a a tirha kona hi ngo hleketelela leswaku i wa le makaya. Vuxokoxoko lebyi Mbambu a byi kumeke eka mbangu lowu wa Best Motors a byi ta n'wi pfunanyana eka leswi a a swi lavisiswa eka muehleketeleriwa wa yena, Matengu.

Ku ya emahlweni mutsari u paluxa mbangu loko a boxa leswaku Matengu u hundzile Mbambu eka patu leri a ri ri na ritshuri. Eka tindhawu ta le madorobeni a swi talanga ku kumeka mapatu ya ritshuri hikuva ya vekeriwile xikontiri. Mutsari a paluxa mbangu lowu kombisaka ku va mbangu wa le makaya hi ndlela leyi:

> Mbambu u yimilenyana a ha humbiwile mano hi ritshuri leri a ri khubumetile movha wakwe na miehleketo ya leswo a a pone ri ahlamile (Chauke, 1983:18).

Mbangu wun'wana wu paluxiwa hiloko Mbambu a ya vona swigevenga leswi a swi phangile mali eka bangi ya *Safety* swi tlhela swi ri eku kokakokeni ka wanhwana Rosemary Pandeka mutirhi wa le bangini leyi. Mbambu u endlile masingita laha a nga kota ku ponisa mali leyi a yi phangiwile na vutomi bya wanhwana. Mutsari loko a paluxa mbangu lowu u ri "U vonile vavanuna vambirhi ni wansati va huma hi ku tsutsuma eka bangi va kongoma emovheni wa ntima (Chauke, 1983:51)".

Marito lawa ya nga tshahiwa ya paluxa mbangu wa le bangini ya *Safety*. Endzhaku ka ku ponisa mali na wanhwana, Mbambu loko a yile ebangini u tsandzeka ku hlamula xivutiso lexi a vutisiwaka hi Mashele mufambisi wa bangi leyi. Mashele u lava ku tiva xikongomelonkulu xa vulavisisi bya Mbambu. Mbambu a ku "lowu wo va ndzavisiso, ndzo va entirhweni (Chauke, 1983:61)".

Mutsari u hi paluxela mbangu wa tindhawu to hambanahambana lomu Mbambu a a famba a endla milavisiso eka tona. Ku chava ka Mbambu ku boxa xivangelo xa ku paluxa ntiyiso wa

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

ndzavisiso wa yena swi endla leswaku Mashele a nga tiphini. Swi tlhela swi engetelela hileswi yena a nga rhanga a humesela ehandle vuxokoxoko lebyi nga ri ki bya yena, kambe byi ri bya munhu loyi a nga tirhiki kona ebangini. Ku tivisiwa ka tinkota ta Matengu swi paluxa leswaku Mbambu a n'wi tivela ngopfu swilo swa yena.

Mutsari u ya emahlweni a paluxa mbangu ehofisini leyi va tirhelaka eka yona, Mbambu u konanisile Matengu hi siku ra ku tshwa ka vhengele ra nkulukumba Sambo leswaku yena a ri kwihi, Matengu u hlamula hi ndlela leyi "a ndza ha swi tsundzuki kahle Chauke (1983:64). Matengu u vulavula mavunwa hikuva wa swi vona leswaku a ta tinghenisa ekhombyeni. A a swi tiva leswaku hi siku mhangu leyi a a ri entirhweni. Matengu a paluxa mbangu wa leswaku i ntiyiso a ri entirhweni hi siku leri loko a ku: "ina, a ndzi ri entirhweni… Loko a vona leswaku nsayino wa yena a wu n'wi kombela ku vulavula ntiyiso (Chauke, 1983:65)".

Mbambu u tlhela a n'wi vutisa leswaku hi siku leri a nga va a humile rendzo ro ya kun'wana. Xikongomelo xa xivutiso lexi a ku ri ku lava ku kumisisa hi tindhawu leti Matengu hi siku leri a nga vaka a ti endzerile. Matengu u hlamula hi ndlela leyi:

> A ndza ha tsundzuki swinene, a ri karhi a kulula nyuku hi voko ra xinene. Swi humelele khale swinene naswona a ndzi tolovelangi ku hlayisa vuxokoxoko byo tani enhlokweni ya mina (Chauke, 1983:65).

Eka ntshaho lowu Matengu u humesela mhaka ya nkarhi ku nga leswaku i khale mhangu leyi a vutisiwaka ha yona yi humelerile. Ku rivala ka yena hikokwalaho ka vukhale bya mhangu leyi swi endla leswaku a tsundzuxiwa hi tikhilomitara ta makume tsevu nhungu to ya ni ku vuya eTlangelani. Nhlamulo yakwe yi vile xivutiso xa leswaku "a ndzi ta famba tingani? (Chauke, 1983:66)".

Matengu u ya emahlweni a tumbeta mpfhuka lowu a wu fambeka naswona wa swi vona leswaku a nga paluxeka leswaku a nga yangi eTlangelani ntsena, kambe kun'wana u yile.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Loko a konanisiwa hi ku leha ka mpfhuka lowu a fambeke wona. Matengu u hlamula a ku: "a ndzi yile ku ya kombela mapapila yo ta endla swikombelo swo tirhisa mimovha ya vuthu (Chauke, 1983:66)".

Ehenhla ka mhaka leyi ya mapapila Mbambu u paluxa timhaka ta nkarhi lowu mapapila yo endla swikombelo swo tirhisa mimovha ya vuthu wu nga herisiwa hi wona loko a ku: "mapapila ya swikombelo swo tirhisa mimovha ya vuthu ya herisiwile hi lembe ra 1979 (Chauke, 1983:67). Eka marito lawa, hi kuma mhaka ya lembe ri nga 1979 leri leswi Matengu a a ringeta ku hemba hi swona swi nga herisiwa hi rona. Mbambu a humesela handle mavunwa ya Matengu lebyi a ri eku byi paluxeni. Matengu a nga tivi leswi a ta vula swona eka Mbambu. Hi twa a hlamula a ku "kumbe a ndzi yele swin'wana (Chauke, 1983:67)".

Mavulavulelo ya Matengu a ya komba leswaku a titwa ku u mbombomela endzeni ka xidziva xa vugevenga bya yena, a nga ha tivi leswi a vula swona. Loko Mbambu a n'wi vutisa nkarhi lowu a nga suka hi wona exitichini xa maphorisa ku ya eTlangelani, Matengu u paluxa nkarhi eka Mbambu hi ndlela leyi "ndza tshemba leswaku a ku ri khume-ntlhanu wa timinetse ku ya eka awara ya khume (Chauke, 1983:67)".

Marito ya nhlamulo ya Matengu ya boxa nkarhi ku nga khume-ntlhanu wa timinetse ku ya eka awara ya khume. Mhaka ya nkarhi tanihi laha hi boxeke hakona yi ni nkoka wo ringana ni mbangu. Mbambu eka nhlamulo leyi a yi kuma eka Matengu a swi vona leswaku a yi fambelani ni nkarhi lowu nga wa ntiyiso. A ku ri ndlela yo lahla vuthala eka Mbambu hi vugevenga bya yena lebyi a byi endleke eka vhengele ra ka Machipisana. Mutsari u paluxa mbangu nakambe hi ku kombisa loko Mbambu a yile evukelweni bya Banana, laha a nga kuma mutirhi, wanhwana Jamela Mgwena loyi a a fanele ku nyika Mzamani Matengu riqingho leswaku a ta vulavula na Daniel Matengu. Mbambu u vutlile riqingho a vulavula a

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

tiendla onge hi yena Mzamani Matengu makwavo wa Daniel Matengu. Eka mhaka leyi Matengu u paluxa nkarhi na mbangu hi ndlela leyi:

> Ku ta ta Mbambu kwaleyo, loko a ku vutisa n'wi byeli leswaku u ndzi lombe madzana nhungu ya tirhandzi hi Sunguti lembe leri (Chauke, 1983:71).

Marito ya Matengu laha henhla ya boxa mhaka ya n'hweti ku nga Sunguti leyi a lavaka leswaku va twanana leswaku va lombanile mali ya ntsengo wo karhi. Leswi a swi boxa hikuva a swi ehleketile leswaku Mzamani a nga endzeriwa nkarhi wihi kumbe wihi hi Mbambu. Mhaka yo vava hi leswi Matengu a nga swi tivi leswaku a nga vulavuli na makwavo wa yena eka riqingho.

Theme ra mbangu ri tlhela ri paluxiwa laha Mbambu a nga famba a endla ndzavisiso eka Sejeni Chuma loyi a va ri vanghana no tirha swin'we hi lembe ra vugevenga lebyi. Eka ku paluxiwa loku mutsari u hi humesela mbangu wa le mutini wa Chuma. Mbambu u vula leswaku:

> Ko va kule eka Rhangani, loko a swi nga ri tano a hi ta hamba hi fambelana na vona" Ku seketela Mbambu. Ndza tshemba kahle leswaku Chuma u ta tsaka ngopfu ku ndzi vona. Hi tirhisanile kahle swinene loko a ha ri exitichini xa hina (Chauke, 1983:75).

Marito lawa ya komba leswaku sejeni Chuma na Mbambu a va ri vanghana loko va ha tirha swin'we exitichini xa Tiyani. Mutsari u paluxa leswaku vanhu hambi ku ri mikarhi ya ku tirha, va tshika ku tirha va famba va lulamisa timhaka ta vona ta vukungundzwana. Mhaka leyi yi paluxa mbangu wa laha Mzamani na Matengu a va bulela kona mhaka yo tumbeta vugevenga bya le ka Machipisana. Hi twa Matengu a ku:

> "Loko Mbambu a tshika a tile laha" Ku yisa Matengu emahlweni a ri karhi a papalata xivutiso xa Mzamani. "U fanele ku n'wi

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> byela leswaku a wu se ndzi vona eka mavhiki lama hundzeke. U n'wi byela leswaku a wu tivi nchumu hi ta vukhamba bya le ka Machipisana (Chauke, 1983:79).

Vukhamba bya le ka Machipisana na ku dlayiwa ka N'wamba swi humelerile mikarhi yo fana. Leswi swi kombisa leswaku ku nga va ku ri munhu un'we loyi a endleke vugevenga lebyi. Chuma a paluxa nkarhi wa vugevenga hi ndlela leyi:

> Mi ta tsundzuka leswaku endzhaku ka loko madokodela ya kamberile makampfu ya miri wa N'wamba va hlamuserile leswaku u hlaseriwile hi kwala ka awara ya khumen'we na khumembirhi ni vusiku. Vhengele ra ka Machipisana loko ri hisiwa mahungu ya fikie exitichini xa maphorisa hi awara ya khumembirhi ni vusiku, leswi swi vulaka leswaku ndzilo lowu wu ta va va wu lumekile endzhaku ka awara ya khumen'we (Chauke, 1983:81).

Ntshaho lowu wu paluxa vuxokoxoko bya nkarhi lowu mhangu ya ku dlayiwa ka N'wamba yi nga humelela hi wona. Nkoka wa ku fambelana ka mhangu leyi na leyi lavisisiwaka hi Mbambu i ya leswaku ku ni vuxaka swinene. Loko Mbambu a ha ri eka mbangu lowu wa le mutini wa Chumu u yile emahlweni a n'wi vutisisa swivutiso hi mayelana na vugevenga bya le ka Machipisana. Chuma a hlamula xivutiso a ku "Sweswo a ndzi nga swi rivali.' Ku hlamula Chuma, a ndzi tirha ni vusiku na Sejeni Matengu na maphorisa man'wana mambirhi (Chauke, 1983:82)".

Endzhaku ka loko Mbambu na nghamu ya yena va vuyile eka rendzo ra vona ro huma eka Chuma va kumile muti wa vona wu hisiwile ku ri marhumbi ntsena. Mutsari u paluxa leswaku ku endza ka vona ku pfulerile xigevenga ku sala xi hisa muti wa vona. Hi twa mutsari a paluxa mhaka a ku:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> Khumbi ra muti lowukulu a ri mbundzukile ri komba nhundzu leyi fufunheke hi ndzilo lowu a wu dzwihatile makhumbi lawa a ya sele, wu dye mafasitere wu tlhela wu mita na lwangu (Chauke, 1983:84).

Mbambu u hetelerile a yile exitichini xa maphorisa xa Tlharihani ku ya vika mhangu leyi n'wi humeleleke xikan'we na ku nyamalala ka nsati wa yena N'wa-Manganyi. Mbambu u komberile leswaku Matengu a nga fambi na vuthu ro famba ri lava nsati wa yena. Mbambu a nga tshembi Matengu. Mathevula u boxa leswaku "Sejeni Matengu a a ta pfuna eka mhaka leyi (Chauke, 1983:87)".

Mikarhi leyi xigevenga a xi yi tirhisa ku endla migingiriko ya xona hakunene a yi fana. Yindlu ya Mbambu na yona yi hisiwile hi awara ya khumen'we ni vusiku leswi fanaka ni nakrhi lowu N'wamba a nga dlayiwa hi wona na ku hisiwa ka vhengele ra Sambo. Leswi swi seketeriwa hi marito ya Mathevula loko a paluxa nkarhi a ku "yindlu ya n'wina yi ta va yi sungurile ku pfurha hi awara ya khumen'we ni vusiku (Chauke, 1983:87)". Endzhaku ka loko Mbambu a ta va a vutisile Mathevula leswaku Matengu hi siku leri a ri entirhweni, kumbe a nga tirhi, ku kumekile leswaku a komberile masiku yo wisa. Mathevula a hlamula a ku "E-e, ku kaneta Mathevula, tolo a a komberile livhi (Chauke, 1983:87)".

Mikarhi eka tsalwa leri yi paluxa timhaka leti humeleleke leswaku ti humelerile mikarhi yihi. Mutsari u ya emahlweni a paluxa mbangu laha N'wa-Manganyi a tsutsumerile kona loko a hlanganile nhloko hikokwalaho ko tshwa ka muti wa yena. Un'wana wa maphorisa u paluxa mbangu hi ku vula leswaku "hi n'wi kumile," ku ta mahungu lawa ya wisaka moya, "a a lo tshama ekusuhani ni ndhawu laha ku akiwaka tiyindlu letintshwa (Chauke, 1983:88)". Mbangu lowu boxiwaka laha i wa le kusuhi na laha ku akiwaka tiyindlu letintshwa ku nga laha nsati wa Mbambu a kumekeke kona.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Matengu loko a hisile muti wa Mbambu a a ehleketa leswaku u ta kavanyeta Mbambu ku ya emahlweni ni ku endla ndzavisiso wa yena. Nsati wa Mbambu u ve a kumeka kutani a yisiwa exibedhlele laha a nga fika a tshunguriwa hi dokodela Mhangwani. Dokodela Mhangwani u nyikile xitsundzuxo xa leswaku a yisiwa kun'wana laha a nga ta kuma ku wisa kona. Leswi a swi vula leswaku mbangu wun'wana wu fanele ku va kona laha nsati loyi a a ta tshama kona xinkarhana xintsongo. Kunene u yisiwile emutini wa Chuma. Mbambu, Chuma na N'wa-Manganyi nsati wa Chuma va tirhisile vutlhari laha va nga vulavula na Matengu hi riqingho, kambe Matengu a nga le ku swi tiveni leswaku u vulavula na Mbambu. Mbambu a ticincile rito a tiendla ingaku hi yena Mzamani kutani hiloko Matengu u paluxa swihundla swa yena a ku:

> Ndza swi tiva leswaku u n'wi byele yini naswona ndza swi tiva leswaku sweswo a hi xikongomelo xa riqingho leri. U lava mali liya ndzi nga ku tshembisa yona, a hi swona xana? (Chauke, 1983:92).

Ku ya emahlweni Matengu u paluxa ndhawu laha a nga tumbeta kona mali leyi a yi yiveke eka vhengele ra ka Machipisana. Matengu u paluxa theme ra mbangu loko a ku "u ta ta na? Sofa ra mina ri na mahungu yo nandziha (Chauke, 1983:94)". Marito lawa ya kombisa ndhawu laha mali a yi tumbetiwile kona ku nga le sofeni ra Matengu.

Vugevenga lebyi Matengu a byi endlile a byi n'wi olovela hikuva a va a ri na makhiya yo pfula a nghena kun'wana na kun'wana. Mutsari u paluxa mbangu wa laha Matengu a tsemisa kona makhiya yo endla vugevenga. Wansati wa le vhengeleni ro vatlisa swikhiya leri a va ri vitana Pfunanani a ku "A a kombela ku dyondzisiwa ku vatla makhiya leswaku a ta pfa a hi pfuna loko a ri hava mitirho yin'wana (Chauke, 1983:95)".

Marito lawa ya boxa mbangu wa laha makhiya Matengu a a ya tsemisa kona. Leswi swi ni nkoka eka vulavisisi bya mbangu hikuva a swi humesela vumbhoni bya leswaku

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

hikokwalaho ka yini lomu ku endliwaka vugevenga ku va ku nga fayiwanga. Ku ya emahlweni hi kuma mbangu wa laha Mbambu a nga pona ku dlawa hi Mzamani ku nga endzeni ka yindlu ya Matengu. Mbambu u lwile na Mzamani ku kondza a n'wi hlula laha a nga hetelela hi ku n'wi dlaya. Mzamani u vula leswaku:

> … Mina ndzi ta tsaka ntsena loko wena u suriwile etibukwini ta misava leyi, ku hlamusela Mzamani hi ku cinamisa meno, naswona ndzi fanele ku ku dlaya hi ndzexe (Chauke, 1983:98).

Matengu u vuyile endlwini ya yena laha a nga fika a kuma Mbambu loyi a nga n'wi kombetela hi xibalesa a n'wi lerisa ku ya exitichini xa maphorisa hi milenge. Mbambu u lerisa Matengu a ku "Hundzuluka hi famba, hi ya exitichini hi milenge, ku lerisa Mbambu, u nga ringeti swin'wana (Chauke, 1983:99)".

Matengu u fikile a pfaleriwa ekhotsweni. Mbambu u fambile na Mathevula emutini wa Matengu. Mathevula u hlamarile ngopfu ku vona leswaku Matengu a tumbetile mali ya ka Machipisana etshakwini ra sofa leri a ri vatliwile. Laha a ku ri na mali ku kumekile na swilipi swa ku xaviwa ka tinhudzu hi Nkulukumba Sambo. Mutsari u paluxa mbangu wa laha a ku tumbetiwile mali a ku "Lefutenente u tshinelerile a languta sofa leri a ri vatliwile ku nghenisiwa xibokisana lexi a xi pfariwile (Chauke, 1983:101)".

Mathevula u tshikile ku secha Matengu loko a nghenisiwa exitokisini leswi nga endla leswaku Matengu a fika a tibalesa hi xibalesa endzeni ka khotso. Ku tidlaya ka Matengu a ku ri ku nyuma manyala lawa a ya endleke ya vugevenga no chava vutihlamuleri. Mutsari u hi paluxela mbangu wa laha Matengu a nga fela kona, na leswi a nga fisa swona. Mhaka leyi yi boxiwa hi ndlela leyi:

> Loko phorisa ri pfula ri vonile Matengu a wile hi xikosi, emombyeni wa yena a ku ri ni vala ro tshwuka ra ngati kasi evokweni ra xinene a a khome xibalesa (Chauke, 1983:103).

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Matengu u fise sweswo na vukungundzwana bya yena. Manyala ya yena ya humerile erivaleni. U lo tidlaya hi yexe hi xibalesa. Mhaka ya mbangu leyi yi kombisa swinene mimbangu yo hambanahambana lomu timhaka ta nkoka a ti humelela kona.

2.6. Dyondzo

Tsalwa ra *Ndzi ta n'wi kuma* ri hi dyondzisa leswaku vanhu lava hanyaka vutomi bya vugevenga, va xisa vakulukumba va vona lomu mitirhweni. Vanhu vo hanya vutomi byo fana ni bya Matengu va kona eka vutomi bya masiku hinkwawo. Ku tiyisela evuton'wini swa vuyerisa nakona hakelo ya mitirho leyo homboloka i rifu.

2.7. TSALWA RA CHAUKE RA NSUKU WA MINA (1992)

2.8. Nhlamuselo ya vito na vuhandle bya tsalwa

Tsalwa ra *Nsuku wa mina* (1992) ri kongomane na nsuku lowu lweriwaka hi mitlawa yo hambanahambana lowu ngungumerisiwaka ku suka eka mbangu wa le Afrika-Dzonga swi nga ri enawini. Nsuku swi vula maribye ya xitshopana lawu ceriwaka ehansi ka misava naswona ya tirhisiwa ku endla swilo swa nkoka swo tala leswi pfunaka eka ikhonomi ya tiko. Ehandle ka tsalwa ku fanisiwile swandla swa vanhu vambirhi swo hambana. Lexin'wana xi basile ku tlula lexin'wana. Eswandleni leswi ku khomiwile nsuku. Ku hambana ka mihlovo ya swandla leswi swi kombisa leswaku endzeni ka hungutsalwa ku ta va ni nkwetlembetano ku lweriwa nsuku lowu swandla leswi swi wu khomeke. Eka xin'wana xa swandla leswi ku ni tiwulu to tshwuka ni to basa leti lukiweke. Ku lukiwa ka tiwulu leti swi kombisa leswaku eka tsalwa ku ta va ni ku lwisana ka ku rhula (muhlovo wo basa) ni ku halatiwa ka ngati (muhlovo wo tshwuka).

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

2.9 Nkongomelo

Mimbangu leyi mutsari a yi tirhiseke eka hungutsalwa ra yena yi paluxa hi ku hetiseka nkongomelo wa tsalwa leri ku nga ku lava ku komba ku lwisana ka vunene ni vubihi tanihi laha swi humelerisiwaka hakona eka tsalwa. Ku ni ntlawa lowu a wu lava ku tisa ku rhula ni ntlawa lowu a wu lava nsuku hi ndlela yo ka yi nga ri enawini. Ku kokelana ka ku navela loku hi kona ku endlaka leswaku hungutsalwa leri ri humelela. Eku heteleleni ku rhula a ku kumekanga ni nsuku na wona a wu kumekanga.

2.10 Nkatsakanyo wa tsalwa

Tsalwa ra *Nsuku wa mina* ri vulavula ngopfu hi ta nsuku lowu a wu ngungumerisiwa hi ntlawa wa vaSteyn wu ya eka swirho swin'wana swa huvo ya Sinodo eka mbangu wa le Amerika. Leswi a ku ri xihundla. Nsuku lowu a wu fanele ku ya fikela emavokweni ya Bower. Ntlawa wa vaSmith wu lukile kungu ro ya vutla nsuku lowu. Leswi a va khalabyile va bohekile ku nghenisa vanhu vo tala eka kungu ra vona. David Stout u thoriwile ku teka swinepe swa Young na Charlotte Pointer loyi a a ri murhandziwa wa le xihundleni. A va endlela leswaku va ta kota ku n'wi nghenisa kahle. Ntlawa wa swigevenga wa vaBorn wu yile wu ya humesiwa ekhotsweni hi Dokodela Whiteside. Whiteside u siverile Dokodela Small ku ya tirha ntirho wa yena ekhotsweni leri. Dokodela Wayne u tirhile ku cinca swikandza swa swigevenga leswi. Madokodela lawa hinkwawo va hetelerile va dlayiwile.

Young a a ri un'wana wa swirho swa Huvo ya Ndzavisiso wo tisa ku rhula emisaveni hinkwayo. Eka kungu ra vaSmith u nghenisiwile ku kuma vuxokoxoko bya mafambisele ya nsuku ku suka eka mbangu wa le Afrika-Dzonga ku ya Amerika. Leswi a a ri hava vuxokoxoko u yile eka Redcliff loyi a yeke eka Bower. eAfrika-Dzonga Young a a hlangana na Steyn kutani a n'wi nyika vuxokoxoko lebyi a byi laviwa hi Smith na ntlawa wa yena. Ntlawa wa vaSteyn a wu fanele ku rhwala nsuku hi xikepe lexi tsariweke *Lady Faith*

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

naswona a va hlanganisiwa hi xikepe xa Jim Davies lexi tsariweke *The brave long longer*. Born na ntlawa wa yena a va tirhisa xihahahmpfukaphatsa. Swikepe swi cincanile nsuku. Ntlawa wa vaBorn va hlaserile xikepe xa *The brave live longer* lexi a xi ri na nsuku hi ku chava ku paluxiwa. Eka xikepe xa *Lady Faith* va kumile leswaku a ku ri hava nsuku kutani va baleselana ku pona Born ntsena, kambe a a vavisekile swinene. Born u vuyile a ta dlaya vaSmith kutani na yena a hetelela a dlayiwile hi maphorisa. Young u kumekile a sombhiwile nhamu ekamareni leyi a rhurheriwile eka yona. Huvo ya Ndzavisiso yi bohekile ku yimisiwa.

2.11 Mapaluxelo ya mbangu

Mbangu eka tsalwa ra *Nsuku wa mina* wu paluxiwa eka tindhawu to hambanahambana. Hambiswiritano, mbangunkulu wu kumeka eka matiko manharhu lama nga ekule na kule, ku nga, eSwisa eGeneva, Amerika eLos Angels na Afrika-Dzonga. Eku sunguleni hi kuma vakulukumba lava a va ri endlwini exivindzini xa Geneva eSwisa. Yindlu ya kona a yi hlawuriwile ku va yona leyi ku nga ta vulavuleriwa hi tindlela leti nga tirhisiwaka eka mhaka yo tisa ku rhula emisaveni hinkwayo. Loko hi xopaxopa hi kuma leswaku nkoka wa ku hlawuriwa ka mbangu lowu wa le Swisa a ku ri mhaka ya leswaku vativi va swa misava va tshemba leswaku tiko leri hi rona ri nga na xihundla xa ku rhula emisaveni hinkwayo. Mutsari u paluxa mbangu hi ndlela leyi "Vakulukumba lava a va ri endlwini leyi a yi ri exivindzini xa Geneva kwale Swisa (Chauke, 1992:1)".

Huvo ya Ndzavisiso yi vile ni nhlengeletano nakambe hi siku leri tlhandlameke hi xikongomelo xo lavisisa ndlela ya matirhele. Mutsari u paluxa mhaka ya nkarhi leyi fambaka swin'we na mbangu hi ndlela leyi "huvo ya ndzavisiso yi vile ni nhlengeletano ya yona yo sungula hi siku leri tlhandlamaka ra 23 Mudyaxihi 1985 (Chauke, 1992:10)".

Eka ntshaho lowu hi paluxeriwa hi siku leri nhlengeletano ya vumbirhi yi khomiweke hi yona ku nga ti "23 Mudyaxihi 1985" Mutsari u komba vutshila hi tlhelo ra mapaluxelo ya mbangu hi ku vula leswaku hi nkarhi lowu nhlengeletano a yi tshamile eGeneva ntlawa wa

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Smith, Roberts na Martin lava kumekaka eAmerika a va ri ku kunguhateni ku kuma majaha manharhu lawa a ya ta pfuna ku vutla nsuku lowu a va wu lava. Mutsari u paluxa mbangu wa laha a va kunguhata va ri kona loko a ku:

> Eka kamara ya 704 eka ximbindzimbindzi xa hodela ya Los Angeles vavanuna vanharhu a va tshamile va ri karhi va dya marhambu ya nhloko (Chauke, 1992:12)".

Mutsari nakambe u paluxa ku leha ka nkarhi lowu vakhalabya lava va nga hanya endzeni ka vugevenga loko a ku "Vakhalabya lava a va sungurile xinakulobye lexi xa vona eka malembe yo tlula makume-nharhu lawa ya hundzeke (Chauke, 1992:14)". Marito ya ntshaho lowu ya paluxa leswaku ntlawa wa Smith i khale wu ri na xinakulobye xa vugevenga.

Ku yisa emahlweni hi paluxa leswaku Huvo ya Ndzavisiso ya Mitterand yi hele hi ku twanana leswaku a yi ta sungula ntirho wa vona hi ku endzela eAfrika-Dzonga. Ntwanano wa ku endzela tiko leri swi hi paluxela mbangu wun'wana laha timhakankulu ta tsalwa ti humelelaka kona. Mutsari u paluxa nkarhi lowu va nga ta endza hi wona hi ndlela leyi "Rendzo ra kona a ri ta endla exikarhi ka masiku ya vuntlhanu na makume nhungu (Chauke, 1992:17)".

Loko hi yisa emahlweni mpaluxo wa mbangu hi tlhela hi kuma leswaku timhaka to tala eka tsalwa leri ti kunguhateriwa eka mbangu wa hodela ya Los Angeles. Mutsari u paluxa mbangu ni nkarhi hi ndlela leyi "Kamara ya 708 ehodeleni ya Los Angeles a ya ha lumekiwile hi awara ya khume-n'we ni vusiku (Chauke, 1992:21)". Ku leha ka nkarhi lowu tirhisiweke hi vakhalabya lava eka mbangu lowu boxiweke swi komba ntikelo wa timhaka leti a ku kaneriwa hi tona.

Mbangu wun'wana wu paluxiwa hi nkarhi lowu Young a a tshamile na Presidente wa Amerika ku ya n'wi pfula xifuva xa leswi kunguhatiweke eSwisa. Mbangu lowu hambileswi wu humelelaka eAmerika, wa hambana na lowu vaSmith a va ri eka wona. Ku hambana loku

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

ku vangiwa hi swivangelo swa timhaka leti ku hlanganeriweke tona. Mayelano ni mbangu lowu mutsari u wu boxa loko a ku:

> Young a tile ku ta pfula xifuva xa Presidente hi ta leswi kunguhatiweke le Swisa. A va tshamile endzeni ka hofisi leyikulu leyi yi tiviwaka hi ra "Oval Office" (Chauke, 1992:32).

Handle ka mbangu lowu boxiweke laha henhla, hi tlhela nakambe eka xin'wana xiphemu xa Amerika hi paluxeriwa mbangu hi nkarhi lowu Dokodela Small a a ri endlwini ya yena loko a ta ngheneriwa hi tinsulavoya leti nga n'wi lerisa ku fonela exitokisini xa Allerdale laha a tirha ku kambela swimbochwa leswaku a nge he swi koti ku ya, xivangelo xi ri leswaku nsati wa yena wa vabya. Mutsari u paluxa leswi humeleleke eka mbangu lowu hi ndlela leyi loko Dokodela Small a byeriwa hi xigevenga xi ku:

> Sweswi u fanele ku ba riqingho ri ya le Allerdale, ku lerisa rito. U fanele ku va byela leswaku wena wa tsandzeka ku ta kambela swimbochwa hi wexe namuntlha (Chauke, 1992:39).

Mbangu lowu hlamuseriweke laha henhla wu komba hi ku hetiseka vutshila bya mutsari hikuva wu hlawuriwile kahle naswona wu kota ku lukana kahle na hungunkulu ra tsalwa. Mhaka ya nkarhi lowu nsulavoya yi wu heteke eka mbangu lowu na wona wu komba rivilo ra leswi a swi fanele ku endliwa nkarhi wolowo

Ku hambanela ekule na mbangu wa le Swisa na wa le Amerika hi tlhela hi kuma ntlawa wa vaSteyn, Wolfaadt na Van der Merwe lowu tivekaka hi vito ra Project Midas, lowu kumekaka eka mbangu wa Afrika-Dzonga. Marito yo komba leswaku hakunene ntlawa lowu wu kumeka eka mbangu lowu, Steyn u swi seketela a ku "Wolfaardt na wena Van der Merwe, mi vekiwile kwala Afrika-Dzonga, mi tiva makhombo ya tiko leri hinkwaro (Chauke, 1992:46)". Ntshaho lowu wu tshikelela mhaka ya leswaku ntlawa lowu wu kumeka eka mbangu wa le Afrika-Dzonga naswona va tiva ndhawu leyi hi vuenti.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Movha wa Dokodela Small wu tekiwile hi tinsulavoya wu kongoma eka mbangu wun'wana ku nga wa le khotsweni ra eAllerdale. Nsulavoya leyi a yi ambele jasi ro basa tani hi dokodela wa ntiyiso. Mhaka leyi yi seketeriwa hi mutsari eka ku humesela ka yena mbangu lowu loko a ku:

> Movha wa Dokodela Small a wu yime emahlweni ka khoro eAllerdale, endzhaku ka vhilwa ku tshame wanuna la ambaleke jasi ro basa (Chauke, 1992: 51).

Whiteside u kombiwile hofisi leyi a a fanele ku tirha eka yona ku kambela swimbochwa. Mhaka leyi yi seketeriwa hi sejeni loko a komba Whiteside hofisi loko a ku "Hofisi ya n'wina hi leyi, ku komba sejeni. Ndza tshembha mi ta kota ku tirha hi ku rhula (Chauke, 1992:52)".

Whiteside eka ntirho wa yena wa siku a ri ni xikongomelo xo lava ku humesa Steward Born, Levi Clout na Randy Woods ekhotsweni. Hi twa Whiteside loko a kombela ku vitaneriwa vakulukumba lava loko a ku "Ndzi vitaneleni Steward Born, Levi Clout na Randy Woods, ku lerisa Whiteside (Chauke, 1992:52)".

Whiteside u vulavurile na swimbochwa a swi byela ntiyiso wa leswaku u tile ku ta swi balekisa ekhotsweni, ku olova ka makungu yakwe yo balekisa swibochwa leswi ya vangiwile hi ku fambelana ka mhaka leyi na mbangu lowu wa khotso leyi. Mutsari u kombisa leswaku Whiteside u swi rhangerile ndlela, u va nyikile na swibalesa, leswi swi seketeriwaka hi mutsari loko a ku:

> Loko nyangwa wu pfuleka maqulu ya hlantiwile hi swibamu, maphorisa ya mbumburhuka onge a ya vumbiwile hi maphepha. (Chauke, 1992:53).

Ku dlayiwa ka maphorisa loku paluxiweke laha ku olovile hikokwalaho ka mbangu lowu maphorisa lawa a ya yimile eka wona lowu pfumeleleke swigevenga leswi swi huma hi ku olova. Leswi swi vangiwile hi ku honisa ku xa emahlweni eka ntirho wa vona wo hava

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

vutihlamuleri. Maphorisa ya yile emahlweni no lava Whiteside na swimbochwa, va kongomile emutini wa Dokodela Small laha va nga kuma mitsumbu mimbirhi kona. Mhaka leyi yi seketeriwa hi mutsari loko a ku:

> Ehansi a ku ganamisiwile mintsumbu mimbirhi; Small na Whiteside. Hinkwavo a va ha huma ngati hi tindleve, kambe a va fe khale (Chauke, 1992:55).

Nkulukumba Smith a a twananile na David Stout leswaku va ta hlangana endlwini yo dyela eka yona ya Dikes's kitchen. A va twananile ku hlangana hi awara ya n'we ni ndzhenga. Kunene Smith na Stout va hlanganile hambileswi nkarhi a wu hundzile lowu a va twananile wona. Marito lawa ya landzelaka ya paluxa ndhawu laha va nga hlangana kona.

> Yindlu leyi a a ri eka yona a ya ri ni matafula ya kwala ka makumenharhu. Rin'wana ni rin'wana ra matufula lawa a ri ri ni switulu swa mune (Chauke, 1992:25).

Eka makungu ya ntlawa wa vaSmith, a ku fanele ku nghenisiwa Young ku tirha ntirho wo karhi. Leswi endlile leswaku ku thoriwa David Stout ku landzelela mikondzo ya Young loko a ri swihundleni swa yena. Ku na siku leri Young a nga ya emothela ku ya hlangana ni murhandziwa wa yena, Charllotte Pointer. Mutsari u paluxa mbangu laha Young a nga hlangana ni wanhwana kona kutani a tekiwa swifaniso hi Stout. Leswi swi seketeriwa hi marito lawa:

> Young u fikile a nghena ehofisini ya mothela a ti tsarisa. U tithye mavito mantshwa ku nga John Blake. Endzhaku a huma a ya pfalula yindlu, a pfala rivati. Stout a se a tekile swifaniso swinharhu swa Young (Chauke, 1992:55).

Ku humelela ni ku oloveriwa ka Stout ku tirha ntirho wa yena swi vangiwile hi mbangu lowu wa le mothela lowu mutsari a wu tirhiseke. Leswi swi va tano hikuva loko a ko va

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

ndhawu yin'wana kumbe a swi tava swi nga n'wi olovelanga Stout ku teka swinepe swa young na Pointer hi nkarhi wa xihatla swinene ku endlela leswaku makungu yakwe ya hetiseka hi nkarhi.

Smith tanihi xin'wana xa swimunhuhatwa swa nkoka eka tsalwa leri ni le ku paluxeni ka mbangu, mutsari u hi boxela leswaku Smith a a loveriwile hi nsati wakwe eka nkarhi lowu hundzeke. Matsari u hi paluxela mbangu wa laha a feleke kona loko a ku "Nsati wakwe a a lovile eka ku baleselana ka xihahampfhuka le Korea N'walungu (Chauke, 1992:57)".

Mhaka ya mbangu yi tlhela yi humeseriwa erivaleni hiloko mutsari a hi byela leswaku Smith a a ri na yindlu leyikulu. Eka yona a ku ri ni tikamara tinharhu ta le xihundleni ehansi laha a ku tumbetiwile vavanuna lava nga humesiwa ekhotsweni ku nga Steward Born, Levi Clout na Randy Woods. Mutsari u paluxa mbangu lowu swigevenga a swi ri kona a ku "Eka yin'wana ya makamara lawa, Steward Born, Levi Clout na Randy Woods a va tshamile exihundleni (Chauke, 1992:58)".

Mbangu wu paluxiwa nakambe hi nkarhi lowu Young a a ri ehofisini ya yena leyi a yi ri eka ximbindzimbindzi xa yindlu leyi a yi ri ni mitlhandluko ya makume mbirhimbirhi, hofisi ya yena a yi ri eka ntlhandluko wo hetelela. U kumile riqingho leri n'wi lerisaka ku humela ehandle hi rito ra munhu loyi a a nga n'wi tivi. Mhaka leyi yi seketeriwa hi rito loko ri ku:

> Suka kwalaho hofisini, u ta haleno handle, loko u humile, famba u ya en'walungwini. Enjhikweni ya vumbirhi u ta kuma ku pakiwile movha wa ntima wa Cardillac. Pfula rivanti ra le ndzhaku evokweni ra ximatsi, u nghena lomo. U nga dyi nkarhi, (Chauke, 1992:65).

Marito lawa ya paluxa mbangu lowu Young a a fanele ku ya eka wona hambileswi a a nga tivi n'wini wa rito. Munhu loyi a vulavula na yena a n'wi byerile leswaku loko a nga endli leswi a lerisiwaka swona ku ta humesiwa manyala ya yena na Pointer eka maphephahungu. Mhaka

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

leyi yi nga n'wi onhela muti. Eku heteleleni u endlile leswi a komberiwa swona. Mbangu lowu wa le ndzeni ka movha leyi a yi nga vonakarisi swa le ndzeni na wona i wa xiyimo xa le henhla swinene. Nakambe kona eka mbangu lowu hi vona ku tlakusiwa ka fasitere leri a ri hambanyisa Smith na Young na muchayeri. Leswi a swi komba xihundla lexi a xi lava ku kaneriwa hi lavambirhi.

Mbangu wun'wana wu paluxiwa hiloko Smith a endzela Dokodela Wayne loyi a ri ni hofisi emutini wa yena leyi a yi tirhisa ku hlangana ni vavabyi lava a va n'wi endzela. A swi kota ku cinca ni swikandza swa vanhu. Smith u kombela Dokodela Wayne ku cinca swikandza swa tinsulavoya leti humesiweke ekhotsweni. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Smith loko a ku "Ndzi lava u cinca swikandza swa vanghana va mina vanharhu hi ku hatlisa (Chauke, 1992:78)" Mhaka ya nkoka eka ku hlangana ka Smith na Dokodela Wayne hileswaku a a fanele a tirha ntirho wa yena endlwini ya Smith ku nga ri laha yena Dokodela Wayne a a toloverile ku tirhela kona. Nkoka wa mbangu lowu wa le ndlwini ya Smith a ku ri ku lava ku tumbeta swigevenga leswi hikuva a swi fanele swi nga tiviwi leswaku hi swona. Ku humelela ka kungu leri ra ku cinciwa ka swikandza swa swigevenga ku vile kona hikokwalaho ka mbangu lowu eku heteleleni va twananeke wona.

Eka mbangu lowu boxiweke laha henhla hi kona laha Dokodela Wayne a tlheleke a dlayeriwa kona. Mutsari u hi hlamusela hi mbangu laha Dokodela Wayne a lahliweke kona, ku nga le lwandle. Leswi u swi boxa loko a ku: "le New York Wayne u boheleriwile ribye enhan'wini, a rhwariwa a ya cukumetiwa elwandle (Chauke, 1985:113)". Xivangelo xa ku lahliwa eka mbangu wa le lwandle tanihi laha swi boxiweke eka ntshaho lowu a ku ri endlela leswaku xihundla xi tshama xi ri xihundla.

Ku ya emahlweni hi boxa leswaku swirho swa Huvo ya Ndzavisiso wo tisa ku rhula a swi fanele ku teka rendzo ro ya eAfrika-Dzonga tanihi laha a swi bohiwile hakona. Xiphemu xa rendzo leri xi paluxa mhaka ya mbangu tanihi laha ndzavisiso lowu wu xopaxopaka hakona.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Mhaka leyi yi seketeriwa hi mutsari loko a boxa mbangu na nkarhi wa laha va yaka kona loko a ku:

> Hi awara ya n'we ni ndzhenga, hi siku ra vunharhu ra Khotavuxika, xihahampfhuka xa Swisa xi humile le Swisa xi sungula rendzo ro kongoma eAfrika-Dzonga (Chauke, 1992:82).

Mavulavulelo ya Pienaar ya paluxa mbangu wa le Afrika-Dzonga loko a boxa ndhawu ya "Union Building" leyi kumekaka ePitori. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Pienaar loko a ku "mimovha leyi yi ta namba yi va rhwala yi va yisa le Union Building ehandlenyana ka doroba ra Pitori (Chauke, 1992:84).

Mutsari u paluxa mbangu wa leswaku ndhawu leyi va yaka kona hi le Afrika-Dzonga loko a boxa tiko ra Joni. Mhaka leyi yi seketeriwa hi marito ya Pienaar loko a ku "hi lulamisile leswaku va ta pfa va tshamilenyana ehodeleni ya Presidente eJoni (Chauke, 1992:84)".

Mutsari u ya emahlweni a paluxa mbangu wa laha xihahampfhuka lexi nga na swirho swa Huvo ya Ndzavisiso xi nga ta phatsama kona ku nga le Jan Smuts. Ndhawu leyi na yona yi kumeka eAfrika-Dzonga. Leswi seketeriwa hi marito lawa:

> Xinyenyana lexikulu xa nsimbhi a xi ri karhi xi tshinelela rivala ra swihahampfhuka ra Jan Smuts, loko vatirhi va ya edineni (Chauke, 1992:87).

Ndzavisiso lowu wuya emhlweni hi loko mutsari u paluxa mbangu wa leswaku ndhawu leyi ku vulavuriwaka hi yona hi le Afrika-Dzonga hi ku boxa ndhawu leyi ku nga na xifaniso xa khale ka holobyenkulu wo sungula wa tiko leri endzhaku ka lembe ra 1910, ku nga Louis Botha. Mhaka leyi yi seketeriwa hi marito ya mutsari loko a ku:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> Ebyanyini lebyi ku ni xifaniso xo vumbiwa xa Jenerali Louis Botha, holobyenkulu wo sungula wa tiko leri endzhaku ka 1910 (Chauke, 1992:89).

Vayeni va rhurheriwile ehodeleni ya Presidente. Ndhawu leyi va rhurheriweke kona hi le Afrika-Dzonga. Mutsari u paluxa mbangu hi marito lawa:

> Vayeni va rhurheriwile ehodeleni ya Presidente exikarhi ka doroba ra Johannesburg, emahlangan'weni ya Eloff na Plein (Chauke, 1992:90).

Mavito ya switarata "Eloff" na "Plein" ya paluxa ndhawu ya le Joni. Vuyeni lebyi byi lulamiseriwile ntlhandhuko wo hetelela, lowu nga le hansi wona a wu nga ta tshama vanhu van'wana ehandle ka maphorisa.

Young loko a tshamile ehodela a a ri karhi a ehleketa Smith na leswi a n'wi leriseke swona, a ri karhi a tsundzuka na leswaku loko a nga endli xileriso xa yena misava hinkwayo a yi ta vona yena na Charlotte eka tinyuziphepha. Mutsari u paluxa leswaku nkarhi wa Afrika-Dzonga na wa Amerika a yi fani hi loko Young a languta xikombankarhi kutani a swi ehleketa leswaku mikarhi leyi ya hambana. Leswi swi seketeriwa hi marito ya mutsari loko a ku:

> A languta xikombankarhi evokweni rakwe, ivi a tsundzuka leswaku nkarhi wa Afrika-Dzonga a wu hambana ni lowu a wu ri eka wachi yakwe (Chauke, 1992:92).

Endzhaku ka loko a twile leswaku i nkarhi muni u tivisile nkulukumba Mitterand leswaku yena u lava ku famba a tiolola milenge. U humile ehodela a famba hi pato ta Plein a ri nkarhi a languta swinene leswaku a nga lahleki loko a fanele ku vuya. Mutsari u paluxa mbangu wa laha Young a famba hi kona ku nga eAfrika-Dzonga. Mhaka leyi yi seketeriwa hi marito lawa:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> A fika a nghena epatwini ra Kerk, a fambisa sweswo a ya fika eJoubert Park. Kona u kumile xikhalabyana lexi a xi lo hliki, a xi vutisa laha a a ta kuma kona thelefoni (Chauke, 1992:93).

Eka hungutsalwa leri timhaka ti humelela eka tindhawu to hambana tanihi laha hi boxeke hakona ekusunguleni, ku nga eSwisa, eAmerika ni le Afrika-Dzonga, loko Afrika-Dzonga ku ri ni swirho swa huvo, eAmerika hi kuma Wayne endlwini ya Smith loyi a nga tirha ntirho wo cinca swikandza swa Born, Clout na Randy Woods.

Hi kuma nakambe ntlawa wa vakhalabya vanharhu va Afrika-Dzonga, Steyn, Wolfaardt na Van der Merwe lava kunguhateke ku ngungumerisa nsuku. Mutsari u paluxa mbangu wa laha va nga kanela kona mhaka leyi. Leswi swi seketeriwa hi marito lawa "endlwini yin'wani kwale Lower Houghton a ku tshame Steyn, Van der Merwe na Wolfaardt (Chauke, 1992:110)".

Hi hala tlhelo le Afrika-Dzonga Huvo ya Ndzavisiso a yi yimangi eka ndhawu yin'we yi yile ni le Bophutatswana. Mhaka leyi yi seketeriwa hi mutsari loko a ku:

> Bophutatswana i tiko-xikaya leri nga handlenyana ka doroba ra Pitori. Huvo ya Ndzavisiso ya Mitterand yi yile kona loko yi susa eJoni (Chauke, 1992:114).

Huvo ya Ndzavisiso yi famba tindhawu to hambanahambana kwale Afrika-Dzonga. Hi kuma na leswaku va yile ni le Durban. Nkarhi wolowo Young a ri karhi a khongela leswaku a nga ha kumi swileriso swin'wana swo huma eka Smith. Hi ku landza nongonoko, huvo a yi languterile ku hlangana ni varhangeri va Vantima le hodeleni hi awara ya vunkombo nimadyambu. Mutsari u paluxa mbangu wa laha va nga hlangana kona loko a ku "huvo ya ndzavisiso a yi hundzerile eDurban laha yi nga fika yi rhurheriwa ehodeleni ya Holiday Inn (Chauke, 1992:121)".

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Siku leri tlhandlameke Huvo ya Ndzavisiso yi yile eCape Town. Mutsari u paluxa mbangu wa laha huvo leyi yi yeke kona hi siku leri tlhandlameke loko a ku "Huvo ya Ndzavisiso yi hundzerile eCape Town yi ya hlangana na yena Presidente wa tiko ni swirho swa khabinete (Chauke, 1992:122)".

Mbangu wu tlhela wu paluxiwa nakambe hi loko ku thoriwa Jim Davis na ntlawa wa yena wa timbheveve. Ntlawa lowu a wu fanele wu hlanganisa nsuku lowu a wu tisiwa hi ntlawa wa vakhalabya va le Afrika-Dzonga. Jim Davis na ntlawa wa yena a va tirhisa byatso bya *The brave live Longer*. Jim Davis ni vanghana va yena va fele elwandle hi ku mbombomela hi xikepe ni nsuku. Mhaka leyi yi paluxa mbangu wa laha Jim Davis ni ntlawa wa yena va nga fela kona. Mutsari u seketela mhaka leyi loko a ku:

> Va hundzulukile va tlhelela "The brave live Longer". Va lo na xi vona vo xi hlanhla hi maqulu ya tiganunu ta xihahampfhuka-phatsa xa vona. Ku mbombomela ka xona ku tisile ku n'wayitela eswikandzeni swa swigevenga (Chauke, 1992:148).

Nimpundzu siku rin'wana Mitterand u hubutile a ya ekamareni ya Young. A a lava ku n'wi pfuxela no n'wi khongotela. Loko a fika kona u kumile Young a lo titshamela esofeni. Young se a afile khale hi nkarhi wolowo. Mutsari u paluxa mbangu wa laha Young a nga fela kona loko a hlamusela hi ndlela leyi:

> Mitterand u fike a n'wi khoma, loko a ku wa n'wi ninginisa, Young o wa exitulwini. Leswi a nga fika a wisa xiswona swi kombe xikan'we leswaku a a tshovekile nhamu khale. Vutomi a byi n'wi lan'wile (Chauke, 1992:155).

Eku heteleleni vanhu vo tala eka tsalwa leri va file eka tindhawu to hambanahambana. Mbangu eka tsalwa leri wu kota ku paluxa lomu timhaka ti humelelaka kona. Hambileswi mbangu wa tsalwa leri wu sohasohaneke, wa olova ku wu landzelela. Mhaka yin'wana ya

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

nkoka hileswaku mbangu wun'wana ni wun'wana wu ni nkoka na ku tlhela wu fambelana ni leswi humelelaka eka wona.

2.12 Dyondzo

Dyondzo leyi hi yi kumaka eka tsalwa ra *Nsuku wa mina* hileswaku vanhu va nga lwela nchumu wo karhi va tlhela hinkwavo va nga wu kumi. Mbangu lowu tirhisiweke eka hungutsalwa leri wu kota ku humelerisa dyondzo leyi hi ku olova.

2.13 Nkatsakanyo wa ndzima leyi

Eka ndzima leyi ku paluxiwile hi nkoka wa mbangu tanihi laha wu humelelaka hakona eka matsalwa ya Chauke, W.R. ya *Ndzi ta n'wi kuma* na *Nsuku wa mina*. Eka wona mahungutsalwa lawa a ku paluxiwa mathyelo ni vuhandle, nkongomelo, nkatsakanyo, mapaluxelo ya mbangu ni dyondzo leyi hi yi kumaka eka mahungutsalwa lawa. Ndzima leyi yi swi humeserile erivaleni leswaku hungunkulu ra matsalwa lawa ri humelerisiwile hi ku pfunetiwa hi mbangunkulu na mimbanguntsongo leyi mutsari yi tirhiseke. Mbangunkulu ni mimbangutsongo hinkwayo leyi mutsari a yi tirhiseke hi leyi yi tivekaka eka vahlayi ni vaxopaxopi vo tala.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

3. MPALUXO WA MBANGU EKA MAHUNGUTSALWA YA B.K.M. MTOMBENI YA MIBYA YA NYEKANYEKA (1986) NA YA T.H. KHOSA RA MULUNGUNTIMA (1994)

3.1. Manghenelo

Eka ndzima leyi ku ta paluxiwa mbangu eka mahungutsalwa ya *Mibya ya nyekanyeka* (1986) na *Mulunguntima* (1994) ya B.K.M Mtombeni na T.H. Khosa hi ku landzelelana. Ndzima leyi yi ta xopaxopa hi vuenti mimbangunkulu na mimbanguntsongo eka mahungutsalwa lawa. Ku ta kombisiwa hi ntalo hilaha mimbangu leyi yi pfunetaka hakona ku humelerisa mahungu ya vatsari lava. Tinhlamuselo ta mavito ni vuhandle bya matsalwa lawa na swona swi ta xopaxopiwa hi ntalo swi ri karhi swi yelanisiwa ni mbangu. Nkongomelo ni dyondzo wa matsalwa lawa na wona wu ta nyikiwa ku kombisiwa hilaha mbangu wu pfunetaka hakona ku swi humelerisa.

3.2. HUNGUTSALWA RA MIBYA YA NYEKANYEKA (1986)

Hungutsalwa ra *Mibya ya nyekanyeka* (1986) hi rin'wana ra matsalwa lawa ya tlhomiweke risiva ra ndzhangelo eka mphikizano wa Repubiliki. Mbangu wa rona wu ni nkoka eka mapaluxelo ya hungu ra mutsari. Mbangu wa hungutsalwa leri i wa le madorobeni. Mbangu lowu wu swi kotile ku humelerisa timhaka leti mutsari a a lava ku tipaluxa hikuva wu fambelana hi ku hetiseka ni leswi humelelaka eka tsalwa leri.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

3.3 Nhlamuselo ya vito ni vuhandle bya tsalwa

Mathyelo ya vito ra hungutsalwa ra *Mibya ya Nyekanyeka* (1986) i ya xivuriso. Xivuriso lexi xi tirhisiwa ngopfu eka xiyimo lexi n'wana a nga landzeleriki swiendlo kumbe mitirho leyinene ya mutswari wa yena, ngopfungopfu loko n'wana a endla mitirho yo biha. Eka hungutsalwa leri mhaka ya ku nyekanyeka ka mibya hi yi vona eka vana va Tlhomandloti hinkwavo a va landzelelanga mitirho leyinene ya vatswari vona. Leswi swi humelela eka mimbangu yo hambanahambana lomu vana lava va kumekaka va ri kona. Madambi u ni vusopfa a tlhela a rhandza ntombhi ya Muxhoza. Nyiko yena exikolweni a nga tlharihanga, na ku va a rhandzana na noni N'wa-Mdanisi. Celela n'wana Cheyeza Baloyi na yena u humelerisa mathyele ya vito ra tsalwa leri. Leswi swi va tano hikuva a nga lavi xikolo, a nga ngheni kereke na ku ka a nga lavi ku tirha.

Ehandle ka tsalwa leri ku fanisiwile manana loyi a bebuleke n'wana. N'wana loyi a nga tshamisekanga enhlaneni wa mana wa yena. U kombisa ku va a langutile eka tlhelo ro hambana ni leri mana wa yena a kongomeke eka rona. Mibya leyi a bohiweke hi yona yi komba ku va yi nga ha tiyanga hikuva n'wana loyi a nga wa nkarhi wun'wana ni wun'wana.

3.4 Nkongomelo wa tsalwa

Nkongomelo wa tsalwa ra *Mibya ya Nyekanyeka* i ku lava ku hetiseka evuton'wini hi Mufundhisi Tlhomandloti. Ku hetiseka loku a ku lava eka vana va yena, kambe a nga ku kumi eka hungutsalwa hinkwaro. Eku heteleleni u fa hi mbitsi yo ka a nga kumi ku hetiseka eka vana va yena. Mimbangu leyi mutsari a yi tirhisaka yi humelerisa hi ku hetiseka nkongomelo lowu mutsari a lavaka ku wu fikisa eka vahlayi.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

3.5 Nkatsakanyo wa tsalwa

Hungutsalwa ra *Mibya ya nyekanyeka* ri vulavula ngopfu hi ndyangu wa Mufundhisi Tlhomandloti na nsati wa yena N'wa-Basana na vana va vona Madambi na Nyiko. Ndzangu lowu a wu kumeka eka Chiawela. Madambi a nyikiwile etidyondzweni, kambe a vilerisa tata wa yena hi vusopfa. Nyiko yena a basile swinene, kambe a tsanisa tata wa yena hi ku va a nga tlharihanga eka swa tidyondzo. Madambi u rhandzana na nhwana wa Muqhoza, Soluka, naswona u tiboha ku ka a nga teki un'wana endzhaku ka ku aleriwa ku n'wi teka hi tata wa yena hikuva a ri wa rixaka rin'wana. Nyiko yena a a landzelela mikondzo ya tata wa yena hi tindlela to tala, u ve mufundhisi, a tlhela a teka nsati wa Mutsonga, a tlhela a tiseketela hi tata wa yena eka swo tala.

Nyiko a rhandziwa swinene hi vanhu va kereke leyi a yi rhangela eMeadolands. Hikokwalaho ka ku tsana ka yena, Nyiko u wela eka ndzingo wo rhandzana na noni N'wa-Mdanisi wa kereke ya yena, loyi a helaka a tikile. Eka manyala lawa, Nyiko u hluvuriwile nguvu ya vufundhisi kutani a tisunga. Mufundhisi Tlhomandloti u fa hi mbitsi hi siku leri tlhandlamaka ra ku lahliwa ka Nyiko. N'wa-Basana u seketela Madambi ku teka Soluka hikokwalaho ka vukoxa byo tsandzeka ku tirhela Madambi. Eku heteleleni Madambi na Soluka va hela va suka esirheni ra Tlhomandloti va khomanile. Kasi hi hala tlhelo ku na ndyangu wa Cheyeza Baloyi lowu seketeriwaka hi Mufundhisi Tlhamandloti loko n'wana wa vona Celela a dlawa hikokwalaho ko hanya vutomi bya vugevenga.

3.6 Mapaluxelo ya mbangu

Eka hungutsalwa leri hi kuma ndyangu wa Mufundhisi Tlhomandloti lowu a wu kumeka eSoweto endhawini leyi vuriwaka Chiawelo. Mbangu lowu wa susumeta ku humelerisa hungu leri mutsari a lavaka ku hi paluxela rona. Mutsari u paluxa mbangu wa laha Mufundhisi Tlhomandloti na ndyangu wakwe a a tshama kona loko a ku "yindlu ya ka

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Mufundhisi Tlhomandloti a yi vandzakanile hi kereke hi tlhelo ra vupeladyambu bya Chiawelo (Mtombeni, 1986:1)".

Mufundhisi Tlhomandloti na nsati a va ri vanhu lava a va rhandzana swinene na vun'we a byi ri kona emutini wa vona. Vun'we lebyi byi tikomba loko havambirhi va tshamile swin'we Mufundhisi na nghamu ya vona va karhi va tibulela. Hi twa N'wa-Basana loko a paluxa mbangu a ku:

> A swi hlamarisi loko vanhu vo tala va nga wu voni ntengo wolowo hikuva dzolonga leri nga kona laha Joni ri endla leswaku mihleketo yi nga swi koti ku enta (Mtombeni, 1986:2).

Eka ntshaho lowu ku paluxiwa mbangu wa le Joni laha vugevenga byi nga tala ngopfu kona. Mutsari u paluxa ku nyekanyeka ka mibya eka xigevenga lexi nga tsandza ku layiwa eka ndyangu wa ka vona kutani xi dlaya wanuna loyi a vitaniwa Solani ekusuhi na muti wa Tlhomandloti. Nsati wa Solani u paluxa mbangu wa laha timhaka leti ti nga humelela kona loko a ku:

> Solani, Solani, Solani ndza ku kombela nkatanga, u nga ndzi siyi na maxangu ya misava ya Joni ndzi ri ndzexe. Ndzi hlamule Solani; Solani, u nga ndzi feli, hanyela mina ntsena nkatanga (Mtombeni, 1986:4).

Ntshaho lowu wu paluxa mbangu wa leswaku timhaka leti ti humelela endhawini ya le Joni. Mbangu wa muxaka lowu a wu nga hlamarisi ngopfu eka vaaki va ndhawu ya Joni hikuva swilo swa muxaka lowu swi tshama swi ri karhi swi humelela. Mhaka leyi yi seketeriwa hi marito ya mutsari loko a ku:

> Naswona a swi pfuni nchumu ku vutisela loyi a endleke mhaka ya kona hikuva vanhu va Joni a va voni nchumu, a va twi nchumu loko munhu a dlayiwa (Mtombeni, 1986:5).

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Hungunkulu ra hungutsalwa leri ri humelela emutini wa Mufundhisi Tlhomandloti loyi a lava leswaku vana va yena va hanya vutomi byo hetiseka. Loko a tshamile na vana va yena u va byela ku hanya vutomi byo hetiseka, kambe hinkwavo swa va tsandza. Madambi a ri n'wana loyi a rhandza thyaka, a ri ni vufendze ni futa, loko a hlamba a timbalambandza kunene a tlhela a ambala mpahla ya thyaka. Hi swa tidyondzo a tlharihile ku tlula makwavo. Tlhomandloti a a vilela a vula leswaku u thyakisa muti wa ka Tlhomandloti hikuva a wu tiveka wu ri muti wo basa naswona a a navela ku cinca Madambi hi tlhelo ra futa leswaku a nga fana na makwavo hi tlhelo ro basa. Leswi swi seketeriwa hi marito ya tata wa yena loko va ri ekaya na vana loko va ku:

> Swa wena swa xikolo swi ndzi tsakisa ngopfu. U ndzi vavisa mbilu hi futa na vufendze wonge a wu n'wana wa muti wa vukhongeri, wa dyondzo, mafundza ni malwandla. Ku dyondza ni vutlhari swi seketeriwa ni hi mikhuva leyinene, leyi hlantswekeke hi xiviri ni miri (Mtombeni, 1986:9).

Ndzavisiso wu komba leswaku Nyiko yena a a ri xiluva xa muti, a a ri n'wana wo rhandza ku basa no mbomba, a a ri n'wana wa malwandla ni vunene, kambe a tsoniwile eka swa tidyondzo. Tata wa yena a ringeta ku n'wi tshinya a n'wi byela ku vutisa makwavo Madambi leswi n'wi tsandzaka exikolweni leswaku a ta va n'wana loyi a hetisekeke, leyi a yi ri ndlela yo lava ku cinca xiyimo xa n'wana wa yena. Timhaka leti ti paluxiwa eka mbangu wa muti wa Mufundhisi Tlhomandloti, hi twa a ku:

> Nyiko na yena loko a kota ku landzelela tidyondzo ta yena, a tlhela a twisisa tani hi wena hi swa xikolo a ndzi ta tidzuna hi n'wina vananga (Mtombeni, 1986:10).

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Mbangu emutini wa Tlhomandloti wa susumeta ku humelerisa hungu ra mutsari hikuva hi kona laha hi vonaka vutomi bya vana va Tlhomandloti leswaku hakunene mibya ya nyekanyeka.

Mbangu wa le Joni wu tlhela wu paluxa ku humelela ka swilo swo vavisa hi ku hatlisa swinene. Cheyeza a yile emutini wa Tlhomandloti, loko a vuya emutini wa yena u kumile ku tele hi vanhu. N'wana wa yena Celela a lo nakanaka, hi xikosi, swandla ha swimbirhi swi fumbarhele mbanga yikulukumba ehenhla ka vele ra xinene. Leswi swi seketeriwa hi marito ya Cheyeza emutini wa yena loko a ku:

> Swi lo yini n'wananga, mbanga i ya yini, i mani lowo lowa ni nhlekani vafundhisi va n'wi vona? Ndzi byele Celela wanga, swi lo yini? (Mtombeni, 1986:11).

Mbangu lowu wu kombisa leswaku loko ku humelela swilo swo biha mikarhi yin'wana vanhu va ta hi xitalo ku ta hlalela leswi humeleleke. Mbangu wa le madorobeni wa susumeta ku humelerisa hungu ra mutsari ra ku komba ku nyekanyeka ka mibya eka mindyangu leyi boxiweke eka Tlhomandloti, eka Baloyi xikan'we na le ka Solani.

Ku ya emahlweni mutsari u paluxa mbangu wa le xilungwini laha timhaka leti ti humelelaka kona loko a ku:

> Vutomi bya Soweto-Joni hinkwayo – munhu a o tshama a ri karhi a nyekanyeka ripfalo, lavo nyenyela mahlo a yo tshama ya ri karhi ya halahala, va kokotela swambalo, va tswinya mikhamo, va tilunghisela ku tsutsuma loko timhaka ti biha (Mtombeni, 1986:21).

Ntshaho lowu wu paluxa mbangu wa laha hungu leri mutsari a lavaka ku ri fikisela vahlayi ri humelelaka kona. Wu tlhela wu paluxa mahanyelo ya vutomi bya le madorobeni lama ya hambaneke swinene ni ya le makaya. Leswi swi va tano hikuva exilungwini swilo swi

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

humelela hi ku hatlisa naswona ku hava ku twelana vusiwana. Mutsari u ya emahlweni a paluxa mbangu loko a ku:

> Matuva mambirhi ya sukile enhlanini wa muganga wa Orlando ya vuxa. Hi tlhelo ra vuxa a ku vonaka tiyindlu ta Diepkloof. Matuva walawo a ya haha ya kongomile muti wa Meadowlands, ya bela Muzimhlophe exineneni. Ya hlanganile ni rin'wana tuva ra vunharhu leri a ri haha ri ri roxe ri kongomile evupeladyambu hi nhloko, ri bela exineneni tindhawu ta Dube, Mofolo na Jabavu ri kongomile endzeni ka miseve ya dyambu, tlhelo ra muti wa Machangana eChiawelo (Mtombeni, 1986:21).

Ntshaho lowu wu kombisa malokhixi (mimbangu) yo hambanahambana ya Soweto laha matuva lama a vulavulaka hi wona a ya kongomile kona. Hi ntiyiso matuva lama mutsari a ya vulaka ku nga va ku ri vuyimeri bya Madambi, Nyiko na Celela. Matuva mambirhi ya nga va ya yimela Madambi na Nyiko hikuva vana lava a va nga hambani ngopfu eka swiendlo swo tala swa vona. Kasi tuva lerin'wana ri nga va ri yimela Celela hikuva hi yena loyi a a hambukile swinene. Naswona mutsari u tlhela a boxa leswaku tuva leri a ri kongomile evupeladyambu hi nhloko. Leswi swi kombisa ku hatla ku fa ka Celela.

Mutsari u ya emahlweni a paluxa mbangu wa laha Madambi na Nyiko va nga ya dyondzela kona mitirho ya vona. Leswi swi seketeriwa hi marito lawa:

> Vafana va Mufundhisi ha vambirhi ka vona a va ri xikolweni, lonkulu a a ri kholichi ya N'walungu, ndzisana a yi dyondzela vufundhisi tanihi tata wa yena kona kwale kusuhi ni kholichi (Mtombeni, 1986: 21).

Nyiko a a yile eYunivhesiti laha hi tivaka no tshemba leswaku munhu u vuya a hlantswekile ebyongweni ni ku kuma vutivi ni vutlhari.Tata wa yena a ri ni ku tshemba leswaku xiyimo

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

xa vutlhari bya yena xi ta cinca, kambe hi vona a na lava ku seketeriwa hi tata wa yena tanihi leswi a a ri endleleni yo vuya a ta sungula ntirho wa yena wa vufundhisi. Leswi swi seketeriwa hi marito ya Nyiko eka papila leri a ri tsaleke a ri exikolweni xa vufundhisi loko a ku:

> Leswi loko ndzi swi ehleketa swo ndzi chavisa, hikuva ndza swi tiva a ndzi tlharihanga naswona ndzi na tingana to ka ti nga heli (Mtombeni, 1986:31).

Madambi yena a a ri eUniversity College of the North. Loko a ri kwale exikolweni u kale a teka rendzo ro ya eDurban laha mudyondzisi loyi a va n'wi heleketa a ta khandziya kona xikwekwetsu a ya entsungeni wa malwandle. Ku hlawuriwile ntlawa wa majaha ni vanhwana ku heleketa mudyondzisi loyi, laha Madambi a ri kona. Leswi swi seketeriwa hi marito ya Madambi loko a ku:

> Leswi ndzi nga swi vona swi hlamarisa ngopfu ku tlula tintshava, mikova, swihlahla ni timbala leti lahlekelaka mahlo hi ku anama ni ku andlala ku hundza laha ku helelaka mahlo kona. Hi ngirimerile hi ya fika ehansi hansi laha ku khulukaka kona lwandle (Mtombeni, 1986:28).

Marito ya ntshaho lowu ya paluxa mbangu wa le lwandle eDurban. Nkoka wa mbangu lowu i ku lava ku komba leswaku loko munhu a ri xikolweni wa swi kota ku endzela ni tindhawu tin'wana leti fambelanaka ni swa dyondzo.

Hi nga tlhela hi xopaxopa mbangu hi siku leri Madambi a nga endzela muti wa ka Maduna laha a rhandzana na nhwana wa kona ku nga Soluka. Muti lowu na wona wu kumeka eSoweto. Mutsari u paluxa mbangu wa laha Soluka a tshama kona loko a ku:

> Mpfula a yi na ni moya, magondzo hinkwawo ya Soweto a ya hundzukile milambu. Mavivi, thyaka ni ritshuri a swi

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> khukhuriwile hi mati. Munhu loyi a nga ambalanga jazi kumbe xambhulele hileswi a swi pfumala endlwini ya yena (Mtombeni, 1986:37).

Hambileswi mpfula a yi ri yikulu swinene Madambi a nga tlhelelanga endzhaku, u fambile ku kondza a ya nghena emutini wa ka Maduna. Leswi swi seketeriwa hi:

> Laha Madambi a nga nghena kona a ku ri emutini wa Maduna wa Muqhoza. A wu ri muti wa vukireste, wa tintswalo ni ku rhandza vanhu va tinxaka hinkwato handle ka loko munhu a va onherile (Mtombeni, 1986:37).

Nkoka wa mbangu lowu i ku hi komba leswaku va ka Maduna tanihi va ka Tlhomandloti a va ri vakriste naswona mahanyelo ya vona a ya nga hambananga ngopfu na lama a ya hanyiwa eka Tlhomandloti. Hambiswiritano, Tlhomandloti a a va vula mahedeni. Mutsari u ya emahlweni a paluxa mbangu wa laha muti wa ka Maduna wu nga kona hi loko Madambi a karhi a tlhelela ekaya. Hi twa mutsari a paluxa mbangu hi ndlela leyi:

> Loko a ri karhi a famba a kongomile ekaya mpfula a yi xile, kambe a byi sikurile swinene, hambi leswi vanhu va Soweto va nga etleriki hi ku fambafamba vusiku. Vo tala hi mikarhi yaleyo a va tsutsumela mimovha leyi a yi kongoma matlhelo hinkwawo (Mtombeni, 1986:40).

Madambi u hlamuserile tata wa yena leswaku yena u lava ku teka nhwana wa ka Maduna, Soluka wa Muxhoza. Mufundhisi Tlhomandloti u arile. A nga n'wi pfumeleri ku teka nhwana wa rixaka rimbe hambiloko a ringeta ku kombisa ku rhandza nhwana loyi hi rirhandzu ra ntiyiso. Hi siku leri tlhandlamaka u hlanganile na Soluka a n'wi hlamusela leswi tata wa yena a vulaka swona. Timhaka leti ti humelela hi xinkarhana xintsongo swinene

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

naswona swi ri karhi swi vavisa Madambi. Mutsari u paluxa mhaka ya nkarhi lowu nga xiphemu xa mbangu hi ndlela leyi:

> Hi siku ra vumbirhi Madambi u vonile Soluka wa yena. Endzhaku ka loko a n'wi hlamuserile hinkwaswo leswi nga vuriwa hi tata wa yena (Mtombeni, 1986:43).

Nxopaxopo lowu wu tlhela wu ya emahlweni wu paluxa mhaka ya mbangu hi loko Nyiko a hetile tidyondzo ta yena ta vufundhisi. Endzhaku ka sweswo mutsari u ri u nyikiwile kereke endhawini ya Meadowlands. Mutsari u paluxa mbangu wa laha Nyiko a nga nyikiwa kona kereke loko a ku "Mufundhisi Nyiko Tlhomandloti a a nyikiwile kereke ya yena exikarhi ka Vatsonga va le Meadowlands (Mtombeni, 1986:44)".

Nyiko yena u endlile ku rhandza ka tata wa yena hikuva u tekile nhwana wa Mutsonga. A va ri na vana vambirhi, nhwanyana na mufana. Hi nkarhi wuntsongo Nyiko a nyikiwile vito ra Murisi lonene hikuva a tshama a fambela vanhu va kereke ya yena naswona a a va tiva hinkwavo hi mavito ya vona xikan'we na lomu va tshamaka kona.

Exikarhi ka kereke leyi a yi rhangela a ku ri ni wansati wa noni N'wa-Mdanisi. Nuna wa yena u lovile a n'wi siya a ri na n'wana un'we wa mufana. Mhaka ya mbangu yi humeseriwa erivaleni nakambe hi siku leri N'wa-Mdanisi a nga kombela Mufundhisi Nyiko a ta ekaya ka yena ku ta khongelela xihlangi lexi a xi vuriwa leswaku a xi pfukangi. Hi hala tlhelo N'wa-Mdanisi a ri wansati wo tirhandza ni mafundza. Mbangu wa yindlu ya yena wu vuriwa leswaku a yi tshama yi basile naswona xin'wana na xin'wana a xi tshama endhawini ya xona xi tlhela xi yi fanela. A ri wansati wo sweka swakudya hi malwandla. Eka wona mbangu lowu, N'wa-Mdanisi a swi kota ku vulavula hi mhaka yin'wana na yin'wana handle ko papalata, leswi swi n'wi oloverile ku nghenisa Nyiko emiringwini. Mutsari u paluxa mbangu ni nkarhi laha Mufundhisi Nyiko a ri kona loko a endla manyala loko a ku "loko Mufundhisi

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

a huma endlwini ya ka N'wa-Mdanisi vurhonga bya matakuxa a byi humile (Mtombeni, 1986:45)".

Nkoka wa mbangu wa le ka N'wa-Mdanisi wu vile wa leswaku Nyiko swi n'wi tikerile ku huma eka xidyoho lexi a a nghenile eka xona hi siku leriya ro sungula.Vusiku byo tala a vonaka a karhi a nghena emutini wa N'wa-Mdanisi. Leswi swi seketeriwa hi mutsari loko a paluxa nkarhi lowu Nyiko a famba hi wona loko a ya eka N'wa-Mdanisi hi ndlela leyi "vungwingavusiku bya mufundhisi byi sungurile byi vulavuleriwa ehansi hi ku hlevetela (Mtombeni, 1986:47)".

Vanhu vo tala va sungurile ku swi vona leswaku Mufundhisi Nyiko hi yena a nghenanghenaka emutini wa N'wa-Mdanisi. Mhaka ya ku hatlisa ka nkarhi wa swiendlo swa Nyiko wu tikomba hi loko eku heteleleni N'wa-Mdanisi a tika. Mutsari a paluxa nkarhi hi ndlela leyi:

> Endzhaku ka tin'hwetinyana timhaka a ti nga ha tivikani hikuva N'wa-Mdanisi a a tikile. Ni le kerekeni a nga ha ti (Mtombeni, 1986:47).

Mhaka ya vugangu bya Nyiko na N'wa-Mdanisi yi hangalakile ndhawu hinkwayo ku fika ni le ka vakulukumba va kereke. Nkulukumba Ndengeza loyi ku nga yena a nga hlaya timhaka ta Nyiko ehubyeni, leswi humeleleke hi nkarhi wuntsongo Nyiko a nga swi langutelanga. Mutsari u paluxa mbangu wa laha Nkulukumba Ndengeza a huma kona loko a ku:

> Nkulukumba Ndengeza wa kereke ya Elexandra a a ri yena loyi a nga hlaya mhaka ya Nyiko ehubyeni leswaku vakulukuma va ringeta ku yi ahlula (Mtombeni, 1986:47).

Vafundhisi lava a va ri kona va bohile leswaku Nyiko a hluvuriwa nguvu ya vufundhisi. Mutsari u paluxa mbangu wa laha un'wana wa mufundhisi a humaka kona loko a ku "ku hlamurile mufundhisi wa kereke ya Orlando ya vuxa (Mtombeni, 1986:48)".

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Ku ya emahlweni ku hlamurile na Nkulukumba Bambisa loyi na yena a seketela leswaku Nyiko a hluvuriwa nguvu ya vufundhisi. Mutsari u paluxa mbangu wa laha Nkulukumba Bambisa a humaka kona loko a ku "Nkulukumba Bambisa wa kereke ya Dobsonville u hlamurile (Mtombeni, 1986:49)".

Mufundhisi Tlhomandloti a ku ri yena yexe loyi a nga lavi leswaku Nyiko a nga hluvuriwi nguvu ya vufundhisi. Eku heteleleni, Nyiko u hluvuriwile nguvu ya vufundhisi kutani a tidlaya. Leswi swi seketeriwa hi loko mutsari a ku:

> Hi siku ro hetelela ra ku voniwa ka Nyiko a ha hanya, vafana vambirhi va n'wi vonile a tshamile etlhelo ka gondzo ra mimovha. Endzhaku ka loko a ta va a nwile swin'wana a swi ri ebondhleleni... (Mtombeni, 1986:50).

Marito ya ntshaho lowu ya boxa mbangu wa laha Nyiko a tidlayeleke kona endzhaku ka ku hluvuriwa ka yena nguvu ya vufundhisi. Vafana lava voneke Nyiko siku ro hetelela loko a tidlaya va swi vonile leswaku a a nwile mhondzo a tihinga hi yexe. Mutsari u seketela mhaka leyi loko a ku:

> Ku fa ka yena hi mhondzo swi hlamarisile vo tala hikuva vanhu va Soweto vo tshama hi ku titsetsa ku dlayiwa hi swigevenga vusiku ni nhlekanhi (Mtombeni, 1986:51).

Endzhaku ka loko Nyiko a lahliwile tata wa yena na yena u sele a fa hi mbitsi ya ku fa ka n'wana wa yena hi siku leri tlhandlamaka. Marito lama landzelaka ya humesela ehandle mhaka ya mbangu ni nkarhi endzhaku ka rifu ra Nyiko. Mhaka leyi yi seketeriwa hi mutsari loko a ku:

> Hi siku leri tlhandlamaka Nkulukumba Tlhomandloti u humile a khandziya xintshabyana lexi a xi ri kona kwalaho kusuhi ni le

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> Chiawelo. A fika a tshama etambeni a languta vupeladyambu. Dyambu a ri ya eku peleni (Mtombeni, 1986:52).

Ku landzelelana ka rifu ra Nyiko na tata wa yena swi seketela swinene mhaka ya mbangu lowu katsaka ni nkarhi. Leswi swi tano hikuva Nyiko u lahliwile kutani hi siku leri landzelaka Tlhomandloti a lova. Ntshaho lowu wu tlhela wu boxa na mbangu laha Tlhomandloti a tidlayeleke kona, ku nga le xintshabyanini.

Ku humelela ka swilo hi xihatla leswi nga xiphemu lexi paluxaka mbangu swi tlhela swi hlamuseriwa hi mutsari loko a vula leswaku eSoweto vanhu lava tshamaka eka yona a va chavi nchumu, ku fa ka vanhu na vugevenga byo hambanahambana swi humelela hi ku hatlisa va tlhela va nga swi teki swi ri nchumu. Mhaka leyi yi seketeriwa hi marito lawa:

> Kambe Chiawelo, Soweto kumbe ntumbuluku a swi nga twangi nchumu ni switsanana; mahanyelo ya vanhu ni vutomi bya misava a swi fambisa swa tolo ni tolweni (Mtombeni, 19986:54).

Nkarhi lowu swilo swi humelelaka hi wona wu hatlisa ngopfu eka tsalwa leri. Leswi swi tikomba hikuva matlhelo hinkwawo ya tindhawu ta Soweto a va rila hi timhangu to hambanahambana. Vugevenga byi le henhla ka fiwa swinene. Mutsari u paluxa mbangu wa laha wanuna un'wana a nga tlhaviwa hi mukwana kona. Mhaka leyi yi seketeriwa hi marito lawa " EDlamini wanuna a tlhaviwile hi mukwana exikarhi ka gondzo. Mihloti ya yena a yi ri ngati leyi a yi tele laha hansi (Mtombeni, 1986:55)".

Handle ka swiendleko leswi hi tlhela hi vona ku hatlisa ka nkarhi hiloko ku humelela vugevenga eka tindhawu to hambanahambana. Mutsari u seketela mhaka leyi hi ku paluxa mbangu a ku "Hi le Zondi muxavisi u tekeriwe mali ya yena hi majaha manharhu va khomile swibalesa (Mtombeni, 1986:55)".

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Mahungu ya mutsari ya tiyisisa vugevenga na nghozi leti humelelaka emadorobeni, leswi swi humelelaka hi xihatla xo chavisa swinene. Mutsari eka swin'wana u swi veka hi ndlela leyi:

> ENaledi, n'walungu wa Meadowlands ni le Diepkloof vanhu vanharhu a va pyanyiwe hi movha; kasi eka switichi swa Mlamulankuzi, Orlando, Phefeni, Dube na Nancefield switimela a swi konya hi ku tikiwa hi ku tala ka vanhu, kasi van'wana a va gayagayiwile hi xona (Mtombeni, 1986:55).

Mutsari u ya emahlweni a paluxa leswaku eka mbangu lowu wa le madorobeni ku humelela swilo swo hambanahambana. Eka swin'wana swa swona swingomatanda na swona swa tirha ku tshungula na ku hlahluva vanhu. Eka mhaka leyi ku humeseriwa mbangu wa le n'angeni hi marito lama nge:

> Endlwini yin'wana eJabavu a ku tshamile vanhu vanharhu va navile na milenge ehenhla ka sangu, va langutanile na munhu wa xisati, loyi ingi a hakarhile vuhlalu, tingoti, tinhlonge ta swiharhi swinyingi ni masindza ni swingwavila swa tindleve ni tintiho. A hoxa tinhlolo… (Mtombeni, 1986:56).

Marito ya ntshaho lowu ya hi vumbela xifaniso xa le miehleketweni xa mbangu lowu kumekaka en'angeni hikuva hi kota ku tiva leswaku ku va ku endlisiwile ku yini na leswi humelelaka eka mbangu lowu.

Ku yisa emahlweni nxopaxopo lowu hi kuma leswaku Madambi na mana wa yena va susiwile eka yindlu ya vufundhisi va ya tshama kun'wana laha a ku hakeriwa mali. Emutini wa Tlhomandloti lontsongo na vona va humesiwile endlwini ya vufundhisi va ya tshama eDiepkloof. Mutsari u seketela mhaka leyi loko a ku:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> Kasi le ka Tlhomandloti lontsongo swa kona a swo titiva swi ri swoxe-na vona a va susiwile endlwini ya vufundhisi va eDiepkloof (Mtombeni, 1986:57).

Ku vile ni ku nonoka ka ku famba ka nkarhi hi tlhelo ra rirhandzu ra Madambi eka Soluka hikuva a ri miyerile ku kondza Tlhomandloti a hundza emisaveni. Hi vona ku pfuka ka rirhandzu leri endzhaku ka nkarhi wo leha hi siku leri Madambi a nga ya esirheni ra tata wa yena laha a lavaka ku tintshuxa kona, a byela tata wa yena leswaku wa ha ya emahlweni na ku lava ku teka Soluka. Leswi swi seketeriwa hi marito lawa:

> Ndzi ta pfuka nimixo mindzuku ndzi ya khongela esirheni ra tatana, laha ndzi nga ta tintshuxa emafundzwini lawa ndzi ya endleke na vona (Mtombeni, 1986:61).

Mbangu wa ku hetiseka ka ntshaho lowu wu humelela emasirheni. Madambi u yile esirheni ra tata wa yena laha a nga fika a vulavula leswi a swi ri embilwini ya yena. Mhaka yikulu a a byela tata wa yena leswaku yena u ya emahlweni a tekana na Soluka. Leswi swi seketeriwa hi mutsari loko a ku "va humile emasirheni va khomanile, va famba tanihi munhu un'we – Soweto, Joni ni misava swi va amukela (Mtombeni, 1986:61)".

Ntshaho lowu wu hetelela wu paluxa mbangu wa laha timhaka hinkwato leti mutsari a a lava leswaku hi ti twa leswaku hi le Soweto laha swi humelelaka kona. U hetelela a paluxa leswaku vanhu va ndhawu yaleyo va amukela ku tekana ka Soluka na Madambi.

3.7 Dyondzo

Dyondzo leyi hi yi kumaka eka tsalwa ra *Mibya ya nyekanyeka* hileswaku munhu a nge swi koti ku cinca leswi nga mbilwini ya munhu un'wana. Mhaka leyi hi yi vona hiloko Mufundhisi Tlhomandloti a lava ku hetiseka eka vana va yena, kambe a swi vanga tano.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Dyondzo yin'wana hileswaku a swi talanga vana va tekela mahanyelo ya vatswari va vona. Eka tsalwa leri vana lava nga kona a va tekelelangi vutomi bya vatswari va vona. Tanihi xikombiso, vutomi bya Celela bya vugevenga vatswari va yena a va nga hanyisi swona.

Dyondzo yin'wana hi yi kumaka hi leswaku mbangu eka tsalwa ra *Mibya ya nyekanyeka* ku nga madorobeni, mutsari loko a lava ku vulavula hi vugevenga, swi fika laha swi fambelanaka hikokwalaho ka ndhawu laha swi humeleleka kona. Hi dyondza leswaku mutsari wa tsalwa u fanele loko a tsala hungu ra yena ri yelena ni laha timhaka ti humelelaka kona.

Eka tindzimana leti landzelaka ku ta paluxiwa mbangu tanihi laha wu tipaluxaka hakona eka tsalwa ra *Mulunguntima.*

3.8 HUNGUTSALWA RA T.H KHOSA RA MULUNGUNTIMA (1994)

3.9 Manghenelo

Eka xiyenge lexi xa ndzima leyi ku ta paluxiwa mbangu eka hungutsalwa ra *Mulunguntima* (1994). Eka hungutsalwa leri ku ta xopaxopiwa hilaha mimbangu leyi mutsari a yi tirhiseke yi pfunetaka hakona ku humelerisa mahungu ya yena. Hi marito man'wana, mutsari a nga tivumbelanga mbangu wo pfumala nkoka eka tsalwa ra yena. Ku ni vuxaka bya mbangu ni leswi humelelaka eka mbangu wolowo.

3.10 Nhlamuselo ya vito na vuhandle bya tsalwa

Vito ra tsalwa i *Mulunguntima* leri kongomisiwaka eka Wantima loyi a nga tshika hanyelo, mikhuva, mitoloveto, maendlelo na ndhavuko wa Xintima xa ka vona a hanya onge i Mulungu. Maendlelo lawa ya hlohlteriwa hi mbangu lowu hungutsalwa leri ri humelelaka kona. Matikhomelo ya Valungu ya hambanile swinene na mahanyelo ya Vantima. Eka

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

swin'wana leswi Valungu va hanyisaka swona i ku kombetela kunene va hetelela hi ku tshama vanhu van'wana ehenhla. Eka tsalwa leri matikhomele lawa ya Vulunguntima ya na Johnson Hlongwane. Tsalwa leri ri thyiwile hi ku kongoma ni ku khovolela vumunhu bya Mutima loyi a hanyaka Vulungu leswi a swi nga languteriwanga eka yena. Mbangu lowu mutsari a wu kombiseke eka xifaniso xa le handle ka tsalwa wu fambelana ni leswi mutsari a lavaka ku swi fikisa eka vahlayi. Ehandle ka tsalwa ku kombisiwle wanuna loyi a nga eka mbangu wa le hofisini laha a tirhelaka kona. mbangu lowu wa fambelana ni tihofisi laha tsalwa ri humelelaka kona.

3.11 Nkongomelo wa tsalwa

Nkongomelo wa tsalwa ra *Mulunguntima* i mavondzo, makwanga ni vuxisi emitirhweni. Mbangu lowu mutsari a paluxaka hungu ra yena eka wona wu pfuneta swinene ku humelerisa nkongomelo lowu boxiweke hikuva xitulu xa le henhla lexi Hlongwane a a ri eka xona hi xona xi n'wi endlaka a va leswi a nga xiswona.

3.12 Nkatsakanyo wa tsalwa

Tsalwa ra *Mulunguntima* ri vulavula ngopfu hi Johnson Hlongwane loyi a a tirha eka feme ya Prestige Publications Enterprises (P.P.E) eGiyani. Hlongwane a a ri museketeri wa mininjhere eka feme leyi. A a ri na mavondzo swinene leswi nga endla leswaku a endla matshalatshala ya leswaku Ephraim Chavalala a nga kumi xitulu xa ku va muhlanganisinkulu eka feme leyi. Mininjhere a ku ri Brooks. Mavondzo ni rivengo ra Hlongwane a swi ri ngopfu eka Chavalala hikokwalaho ka ku va Chavalala a ri na vuswikoti entirhweni wa yena. Hlongwane u hlambanya leswaku Chavalala a nge wu kumi ntirho wa vuhlanganisinkulu.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Nkarhi lowu hinkwawo munghana wa yena Mukhari wa n'wi tshinya ni ku n'wi komba ntiyiso, kambe Hlongwane a nga yingisi.

Mathebula, munghana wa Hlongwane loyi a nga mininjhere wa vuvitanisi eka "Graphics Advertising," swin'we na xigangu xa Mathebula, Maria, va tshembisiwa mitirho eP.P.E. hi Hlongwane. Hlongwane u lava ku pfula swivandla swa mitirho hi ku hlongorisa Nyeleti Mthombeni na Ephraim Chavalala leswaku ku ta nghena vanghana va yena. Hlongwane u lava na leswaku ku thoriwa Xiphephana n'wana wa malume wa yena kutani ku fanele ku hlongoriwa na Nsatimuni loyi a ri mubasisi efemeni. Ku tiyisisa mhaka leyi, Hlongwane u yiva cheke ya feme a khandziyisa misayino kutani a ya hakela xikweleti xa Chavalala evhengeleni ra OK eTzaneen ku endlela leswaku Chavalala a voniwa nandzu kutani a ta hlongoriwa. Ku kumiwa Jerico leswaku a fojara misayino ya Hlongwane na Brooks eka cheke.

Milavisiso ya maphorisa yi endla leswaku xihundla xi humela erivaleni leswaku Hlongwane hi yena a nga endla manyala hinkwawo. Maphorisa lawa ya nga endla ndzavisiso i Fokisi Mlambo na phorisa Navela. Lava nga kumeka va khumbeka eka manyala lawa va vile va khomiwa hambileswi Hlongwane a nga ringeta na ku tiyimayima leswaku a ta kota ku khoma maphorisa hi ririmi, kambe a swi pfunanga nchumu. Hlongwane u hetelele a khomiwa.

3.13 Mapaluxelo ya mbangu

Eka hungutsalwa leri mbangu wu sungula ku paluxiwa eku sunguleni ka tsalwa. Laha hi humeseriwa mbangu wa le hofisini ya Hlongwane laha a a hlangene kona na Mukhari loyi a a ri mutirhikulobye wakwe. Mutsari u paluxa mbangu wa laha va nga kona loko a ku:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> Mani? Chavalala! A ku na xa Chavalala xa la xi nga ta kuma xitulu xa vuhlanganisinkulu laha femeni leyi! Hlongwane a byela Mukhari, mutirhikulobye (Khosa, 1996:3).

Hlongwane u lava leswaku Mathebula munghana wa yena a kuma ntirho wa vuhlanganisinkulu. U boxa na leswaku va nga hamba va ya dzumba swin'we ehodela va ya tima kona torha na ku oxa nyama. Hlongwane u boxa mbangu wa laha va nga ta dzumba kona loko a ku:

> Mathebula hi nga hamba hi ya tima swin'we torha ehodela. Hi nga oxa swin'we nyama le bucareni ya ka Mabunda. Ku nga ri Chavalala (Khosa, 1996:4).

Ntshaho lowu wu paluxa mbangu wa le ndhawini ya le Giyani. Bucara ya ka Mabunda yi kumeka eGiyani. I ndhawu laha feme ya P.P.E yi paluxiwaka ku va yi ri kona. Ku na siku leri Chavalala a nga ya ehofisini ya Hlongwane ku ya n'wi tivisa leswaku u tsutsumela eNkowankowa ku ya khoma nhlengeletano. Chavalala u paluxa mbangu wa ndhawu laha a fanele ku ya khoma kona nhlengeletano na van'wamabindzu loko a ku:

> Ndzi tela ku mi tivisa leswaku ndzi tsutsumela eholweni ya Nkowankowa ku ya khoma nhlengeletano na van'wamabindzu kona (Khosa, 1996:5).

Hlongwane a nga pfumeli leswaku Chavalala a n'wi byerile hi ta nhlengeletano ya le Nkowankowa. Chavalala u n'wi byerile hi vhiki leri hundzeke. Tanihi leswi mbangu wu fambisanaka ni nkarhi eka ku humelerisa hungu ra tsalwa, Chavalala u paluxa nkarhi lowu a n'wi byeleke ha wona loko a ku "loko mo tsundzuka vhiki leri hundzeke ndzi mi tisele papila ro kombela ku lulamisa nhlengeletano leyi (Khosa, 1996:5)". Leswi swi ni nkoka ku kombisa nkarhi lowu mhaka leyi ku kaneriwaka ha yona yi humeleleke hi wona.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Mutsari u paluxa nkarhi lowu Mukhari na Hlongwane va wu heteke va ri eku buleni va nga tirhi. Hlongwane hi nkarhi wolowo a va a ri ku hehleni ka Chavalala. Hi twa mutsari a ku:

> Mukhari loko a languta nkarhi ewachinini ya yena a kuma leswaku ku hundzile tiawara timbirhi na timinetse a ri ehofisini ya Hlongwane. Mpfhuka a fika hi awara ya nhungu u lo fika a jika ehofisini ya yena kutani a ya ehofisini ya Hlongwane va bula leti na letiya ta matolo kutani va kandzela hi Ephraim Christian Chavalala (Khosa, 1996:7).

Ntshaho lowu wu paluxa leswaku lomu tihofisini swa endleka leswaku vanhu va tshama va tshika mitirho ya vona ku hleviwa van'wana. Endzhaku ka loko Chavalala a gorombisanile na Hlongwane u hetelerile a fambile a ya eNkowankowa. Mutsari u paluxa mbangu wa Giyani hi ku boxa matiko ya kona lomu a hundza hi kona loko a ku:

> Swipitikopo swa milenge ya mune, tihomu, swi pfa swi n'wi xungeta rihanyu lomu swigangeni swa hala Bambeni. Kasi vanhu na vona, van'watlulapato laha ka Mageva, Ndhambi na Risava va n'wi xungeta tinghozi (Khosa, 1996:8).

Bambeni, Mageva, Ndhambi na Risava i tindhawu leti mutsari a ti boxeke tanihi tin'wana leti Chavalala a fanele a hundza hi le ka tona. Mbangu lowu mutsari a wu tirhiseke i mbangu lowu tivekaka, a hi wona wo tshuriwa hi mutsari hikuva loko munhu a ya Tzaneen a suka eGiyani tindhawu leti a ti boxeke hi tin'wana ta leti munhu a hundzaka hi le ka tona. Leswi swi va ni nkoka hikuva vahlayi kumbe vaxopaxopi lava tivaka tindhawu leti va kota ku twisisa ntiyiso wa timhaka leti mutsari a vulavulaka hi tona hambiloko kumbe ti nga humelerisaka xiswona leswi a ti paluxisaka swona.

Ku yisa emahlweni mhaka ya mbangu hi nga tlhela hi vula leswaku hofisinkulu ya feme ya P.P.E a yi ri le Joni. Dayirekitara wa kona a a ri Briggs. Hlongwane u boxa leswaku a nga

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

tsakisiwi hi loko Chavalala a fonela Briggs. Hlongwane u paluxa mbangu wa laha Briggs a tirhelaka kona, na laha hofisinkulu ya feme yi nga kona hi marito lawa:

> Mhaka ya wena leyo fonelana na Nkulukumba Briggs le Joni yi fanele ku hela. Xin'wana na xin'wana xa feme leyi xi ta eka mina (Khosa, 1996:6).

Mikarhi yin'wana mbangu wa tsalwa wu kumeka wu nga ri na nkoka ngopfu ku yisa kungu ra tsalwa emahlweni. Leswi swi tikomba hi mbangu wo fana na laha nsati wa Chavalala N'wa-Khosa, a a ri mudyondzisi kona eka Hlaneki. Matiko lama mutsari a ma boxaka i matiko ya le Giyani. Eka sweswo hi twa a paluxa mbangu wa le Giyani. Leswi swi seketeriwa hi mutsari loko a ku "N'wa-Khosa i mudyondzisi laha ka Hlaneki, eBasani. Siku na siku u pfuka hi bazi, a rhenga hi rona nakambe (Khosa, 1996:9)".

Chavalala loko a vuyile eNkowankowa, N'wa-Khosa u n'wi byerile leswaku wa laveka ehodela. Ndhawu leyi ya hodela yi tikomba yi ri ndhawu leyi vanhu vo tala a va hlangana kona, va hungasa, ngopfungopfu va feme ya P.P.E. Mhaka leyi yi seketeriwa hi marito ya mutsari loko a ku:

> Vo tala laha Giyani va yi vula "Blue Room". Va hlangana hi mahlo va languta Briggs loyi a a yimile exikarhi ka holo a ri karhi a vulavula na mininjhere wa hodela (Khosa, 1996:10).

Mikarhi yo tala Dayirekitara Briggs a ta eGiyani a rhamba vanhu va feme ya P.P.E va ya dya ehodela. Leswi swi seketela mhaka leyi boxiweke laha henhla hi marito lawa ya landzelaka:

> Mikarhi yo tala loko a ta laha Giyani a nga jahangi, a a rhamba van'wana va vatirhi va laha femeni ku ta lalela na yena laha hodela (Khosa, 1996:12).

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Ku hlangana ka Briggs na Chavalala ehodela a lava ku burisana na yena hi rendzo ra ku ya eYuropo. Mhaka leyi a yi nga n'wi tsakisi Hlongwane. Mutsari u paluxa mbangu laha Chavalala a fanela ku ya kona eka khonferense ya van'wamabindzu va misava hinkwayo. Mutsari u boxa marito lawa:

> Ku ri leswaku Briggs a a lava ku bula na Chavalala hi xiboho lexi nga va kona xa leswaku a a fanele ku rhumeriwa eEurope laha ku nga ta va na khonferense ya van'wamabindzu va misava hinkwayo (Khosa, 1996:14).

Mbangu wu ya emahlweni wu humelerisiwa eka tsalwa hi siku leri Nsatimuni na Nyeleti a va ya xava swakudya. Mavulavulelo ya vona ya paluxa mbangu wa ndhawu ya le Giyani. Mhaka leyi yi seketeriwa hi marito lawa:

> Pho ku nga ni vaYunigazi valavo va nga tumbuluka. Tiyunivhesiti leti nga tumbuluka kwala Giyani, ku hlaya ka kona tibuku ko va ka siku na siku (Khosa, 1996:20).

Marito lawa ya paluxa leswaku ndhawu leyi ku vulavuriwaka hi yona hi le Giyani. EGiyani ku na ndhawu leyi vuriwaka Yunigazi. Nsatimuni i wansati loyi a tiveka hi ku vulavula ngopfu. Vavasati vo tala loko va ri na xivundza a va ya eka yena va ya dzumba. Mhaka leyi yi seketeriwa hi marito lawa:

> Lava n'wi tivaka kwale switandini swa le Fotini, etikweni ra ka Homu loko va twa xivundza xa Muqgivela ni Nsoto u ta twa ku ri, "ha ha ya dzumba hala ka vatati Nsatimuni (Khosa, 1996:21).

Hlongwane u hangalasa mavunwa eka Brooks mininjhere wa feme leswaku a teka Chavalala a nga faneriwi hi ku tlakusiwa no yisiwa eYuropa. Leswi swi seketeriwa hi marito lawa:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> Chavalala can't go abroad, Mr Brooks, ... it is a bad representation of our industry... why don't we feel that post with a suitable person... he is too young to go to Europe... Chavalala can't be a Chief Public Relations Manager. He is not fit for it (Khosa, 1996:30).

Hlongwane u komba leswaku Chavalala a nga ringaneriwi hi ku ya eYuropa. Ematshan'wini ya ku ya Chavalala, Hlongwane u vona swi lulamele Mathebula mutirhi wa nyuziphepha ya The Summit. Hlongwane a ya emahlweni a hangalasa mavunwa. U ya fikisa na le ka Maceke, murhangeri wo thola vatirhi, loko va ri ku nweni no oxa nyama na va Mhangwane va kunguhata ku yiva cheke ya feme ya Prestige Publications Enterprises, kutani va fojara mavito ya Chavalala. Va teka cheke va ya hakela hi yona xikweleti xa Chavalala eka vhengele ra ka OK. Lawa ku ri maqhinga yo onhisela Chavalala eka ntirho wa yena. Leswi a swi endlela leswaku tiboso ti ta vona swi nga pfuni nchumu ku va a yisiwa eYuropa. Marito lawa hinkwawo ya paluxa mbangu wa le Yuropa laha Chavalala a a fanele ku ya kona. Ku na siku leri Hlongwane a nga holovisana na Nsatimuni. Marito ya Nsatimuni ya paluxa mbangu wa le Giyani hi ndlela leyi:

> Ndzi huma eswitandini le ka Homu, a vula hi ku kombetela hi rintiho. Ndzi hanya hi guxe mina. A ndzi hanyi hi xinkwa na sopo. U ndzi languta kahle. U nga ndzi endli ku fana na xigangu xa wena (Khosa, 1996:22).

Marito ya ntshaho lowu ya humesela erivaleni vumunhu bya Nsatimuni. Nkoka wa mbangu laha wu tikomba hi ku hi humesela vumunhu lebyi nga ni vuxaka ni ndhawu leyi munhu a tshamaka eka yona. Hileswaku, ndhawu ya swi kota ku vumba munhu ku va leswi a nga xiswona. Vumunhu bya Nsatimuni eka ntshaho byi ni nhlohlotelo wa ndhawu leyi a kumekaka ka yona.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Mhaka yin'wana ya nkoka leyi humelerisaka theme ra mbangu ya laha ku nga khomiwa Nyeleti. Efemeni ya P.P.E hi yona ndhawu laha timhaka to tala ta tsalwa ti humelelaka kona. Ku khomiwa ka Nyeleti swi humelerile kwale femeni. U landziwile hi maphorisa a khomeriwa ta cheke, ku nga ri ntiyiso eka leswi a hehleriwaka hi swona. Munghana wa yena Sasavona u twa ku vava hi mhaka leyi. Mhaka leyi yi seketeriwa hi marito lawa ya landzelaka:

> Sasavona a yima hi swifasiterana swa tinsimbi swa vhene a vulavula na Nyeleti. Nyeleti a n'wi hlamusela hinkwato leti nga humelela ehofisini ya Brooks, hambileswi a ti nga koti ku huma hi xiheri hi ku va a ri eku rileni (Khosa, 1996:74).

Mathebula u yile eka Hlongwane madyambu walawo, va tshembisanile ku hlangana enambyeni wa Ritavi. A va lava ku ya bula mhaka ya vona va nga kavanyetiwi hi munhu. Mutsari u paluxa mbangu wa laha timhaka a ti humelela kona ku nga eGiyani hi ndlela leyi landzelaka "kwalaho va byelana ta ku yima le nambyeni wa Ritavi, le kusuhi ni xitichi xa Radio Tsonga (Khosa, (1996:79)". Mbangu lowu boxiweke i mbangu wa ntiyiso hikuva ndhawu leyi swimunhuhatwa leswi swi lavaka ku ya hlangana kona ka tiveka eka vanhu vo tala. Ndhawu leyi eka nkarhi lowu tsalwa ri nga tsariwa hi wona a ka ri ni Radio Tsonga ekusuhi na Ritavi. Hambiswiritano, sweswi vito ra rhadiyo leyi ri cincile i Munghana Lonene naswona a ya ha kumeki kona laha mutsari a ku boxeke.

Mavulavulelo ya Mhangwani na Brooks ma tikomba leswaku Mhangwani a a tiva Hlongwane hi ku hetiseka leswaku i munhu wa vukungundzwana. Mhangwani u endlile hi vomu ku vutisa Brooks leswaku Mathebula u tirha njhani. Nhlamulo ya Brooks ya paluxa leswaku Hlongwane u kunguhata swilo a ri yexe vona va nga tivi nchumu. Marito lawa ya landzelaka ya paluxa leswi humelelaka eka feme ya P.P.E ku nga vukungundzwana:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> Hiloko Brooks a n'wi hlamula leswaku Mathebula a nga thoriwanga eka feme ya yena. A yo va mhaka ya Hlongwane na Mathebula yo vulavulela etikhoneni. Feme hi yoxe mhaka leyi a yi tivi nchumu hi yona (Khosa, 1996:81).

Ntshaho lowu wu paluxa leswi humelelaka efemeni. Vubihi bya Hlongwane na munghana wa yena Mathebula, Nyeleti a khomiwa a nga onhanga nchumu. Chavalala na yena a hemberiwa mhaka leyi a nga yi endlangiku.

Mbangu wun'wana wu paluxiwa hi loko Chavalala a yile eYuropa hambileswi Hlongwane a nga swi lavi leswaku ku famba, yena a lava leswaku ku famba Mathebula. Mutsari a paluxa mbangu na nkarhi eka marito lawa ya landzelaka:

> Ravuntlhanu Chavalala loko ku ri leswaku se va fikile eEurope wa ha ri ni mahika ya ku karhala ku tshama tiawara leto leha endzeni ka xihahampfhuka (Khosa, 1996:71).

Marito lawa ya paluxa mbangu wa laha Chavalala a nga ya kona. Hambileswi valala va yena a va nga swi tsakeki leswaku a famba. Nyeleti yena u pfaleriwile endzeni ka khotso hikokwalaho ka swilo leswi a nga swi endlangiku. Leswi swi seketeriwa hi marito lawa: "U vitanisa leswi Nyeleti yena u pfaleriwile eka xikamaranini xa swimbochwa", Khosa (1996:85).

Nyeleti na Levy va lavile gqweta ro ya yimela Nyeleti eka nadzu lowu a nga wu endlangiku a nga lo lumbetiwa. Mhaka leyi yi seketeriwa hi mutsari loko a paluxa mbangu loko a ku:

> Kasi loko ku ri Levy na Nyeleti a va tshamanga hi mavoko. Ku na huma eka majisitarata va tsutsumela eTzaneen ku ya xava gqweta (Khosa, 1996:89).

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

ETzaneen i ndhawu laha Levy na Nyeleti va nga ya kona ku ya lava gqweta ro ya yimela Nyeleti ekhoto. Ku ya emahlweni phorisa Mlambo leri tirhanaka na nandzu wa Nyeleti na Chavalala u yile a ya endla ndzavisiso efemeni ya P.P.E ehofisini ya Nyeleti. Leswi swi seketeriwa hi marito lawa:

> Ku fika ehofisini ya Nyeleti, Mlambo a pfula xisefo hi xikhiya lexi a xi tekeke. A humesetela tibuku leti a ti khiyeriwile (Khosa 1996:95).

Ehofisini ya Nyeleti, Mlambo a a tshamela ro ya endla ndzavisiso. Leswi seketeriwaka hi marito lawa ya landzelaka:

> Ku vula Mlambo a ri karhi a pfalapfala tibuku a ti tlherisela exisefeni. A khiya, a teka khiya a hoxa exisefeni. a huma a ya siya kwale ehofisini ya Nyeleti (Khosa, 1996:97).

Mutsari u ya emahlweni a paluxa mbangu wa laha Phorisa Mlambo a tirhaka kona. Mlambo ku boxiwa leswaku u tshama eGazankulu. Leswi swi seketeriwa hi marito lawa "Mlambo i fokisi ro duma laha Gazankulu hi ku khoma timhaka ta vukhamba ni vugevenga", Khosa (1996:98). Ndhawu leyi boxiweke yi hi tisela xifaniso xa khale ka mfumo wa Gazankulu laha Vatsonga a va tshama kona ku ya hi ririmi ra vona. Mbangu lowu i wa ntiyiso hikuva ndhawu leyi mutsari a ngo yi lukelela, kambe ya tiveka swinene eka vahlayi lava hanyeke hi nkarhi wa ku tirhisiwa ka mbangu lowu.

Hi hala tlhelo, Chavalala yena ku boxiwa leswaku ku lulamisiwa leswaku loko a vuya entsungeni wa malwandle, u ta fikela eO.R Tambo naswona ku ta va ku lulamisiwile xihahampfhuka xa Giyani Airways a ta hundza hi xona a ya ekaya. Leswi swi seketeriwa hi marito lawa ya landzelaka:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> Loko Chavalala a nga ha yimi loko a fika laha O.R Tambo, ku sarile ku lulamisiwa leswaku ku fika ka yena o vheta a hundza hi xihahampfhuka xa Giyani Airways (Khosa, 1996:100).

Hlongwane u humesa marito yo komba mavondzo eka Chavalala hikokwalaho ka leswi a yile entsungeni. Hi hala tlhelo a ri karhi a paluxa mbangu wa laha Chavalala a a yile kona a ku: "tsundzuka leswaku hambi u yile entsungeni ndza ha ri murhangeri wa wena. U fanele ku ndzi xixima (Khosa, 1996:105)".

Chavalala u ni vutlhari lebyikulu, sweswo swi vonaka loko a lemukisa phorisa Mlambo leswaku ku langutisisiwa "Call in Card" ya Nyeleti siku leri a lumbetiwaka ku va a yile eTzaneen loko va kambisisile va kumile leswaku a a ri kona entirhweni hi siku leri. Leswi swi seketeriwa hi marito lawa:

> Xana mi swi kumisisile swinene leswaku Nyeleti hi yena a nga ya hakela cheke leyi? Mina a ndzi kholwi. Mi swi lavisisile leswaku Nyeleti hi siku leri hakunenene a a yile eTzaneen? Call-in Card ya yena yi komba leswaku a a nga ri kona hi siku leri? (Khosa, 1996:107).

Mhaka ya Nyeleti loko va yi langutisisile va kumile leswaku a a ri kona entirhweni, hi hala tlhelo u lumbetiwa ku va a yile eTzaneen a ya hakela eka OK. Mhaka leyi yi seketeriwa hi marito lawa:

> Mlambo a vula hi ku humesa khadi. Nyeleti hi siku leri a a ri eka tindhawu timbirhi. A a ri ehofisini siku hinkwaro, a tlhela a va eTzaneen hi nkarhi wun'we? (Khosa, 1996:108).

Ndhawu yin'wana laha Mlambo a nga ya kona ku ya endla ndzavisiso wa yena hi le ka Graphics, laha a nga fika a hlamusela Mhangwani timhaka hinkwato leti nga humelela eka

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

feme ya P.P.E. Endzhaku ka loko va burile nkarhi wo leha, va kanakanile leswaku Mathebula a nga va a khumbeka hi vukhamba lebyi. Mhangwani u pfumelerile phorisa Mlambo ku ya nghena ehofisini (mbangu) leyi a ku tirha Mathebula. Leswi swi seketeriwa hi marito lawa:

> Xikan'wekan'we Mlambo a ya eka Graphics. A fika a ya ehofisini ya Mhangwani. A n'wi hlamusela hinkwato ta le ka P.P.E. A va a vula na leswaku ku na ku kanakananyana leswaku Mathebula a nga ehleketeleriwi tin'wana. A kombela ku ya vona ehofisini leyi a a tirha eka yona (Khosa, 1996:109).

Endzhaku ka ndzavisiso wa Mlambo, Hlongwane a swi vona leswaku ximanga xi nga huma esakeni. U tsutsumile a kongoma eJoni, laha a lava ku vonana na Lunga Khuzwayo, loyi a ri gqweta ro duma swinene. A a dumile hi ku khoma timhaka ta vurhavela ni ta ku rhoba tibangi. Mutsari u paluxa mhangu wa laha Hlongwane a nga ya kona ku nga ndhawu ya le Joni loko a ku "movha xi nga ri ki na mona na swicele xi ya emahlweni xi n'wi nekaneka xi n'wi kongomisa eKatlehong (khosa, 1996:112)".

Ntshaho lowu wu paluxa mbangu wa le xilungwini. Katlehong i yin'wana ya malokhixi lama kumekaka eJoni. Mutsari u hi komba leswaku timhaka ti humelela eka ndhawu ya njhani leswi pfunetaka eka ku humelerisa hungunkulu ra tsalwa. Hlongwane a lava leswaku Lunga Khuzwayo a n'wi pfuna eka nandzu wa Chavalala na Nyeleti wa cheke.

Hi hala tlhelo, efemeni Nyeleti a fanele ku tlhelela entirhweni. Vakulukumba a va lava leswaku a tlhelela entirhweni hikuva a swi pfumeleriwi leswaku munhu a yimisiwa entirhweni hi nandzu lowu wu ngo ehleketeleriwa, ku nga riki na ntiyiso leswaku hi yena munhu yaloye a nga wu endla. Mhaka leyi yi seketeriwa hi marito lawa: "vadayirekitara hi voxe le Joni va ri va mi lava entirhweni hi xihatla (Khosa, 1996:115)".

Ku ya emahlweni, siku leri Nkanyani, Ngoveni na Maceke a va ri karhi va bula hi mhaka ya vugevenga bya Hlongwane a va ri eka ndhawu yo karhi. Vakulukumba lava va twile ku

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

burisana ka Hlongwane na Mathebula loko va endla kungu ra ku yiva cheke va ya hakela akhawunti ya Chavalala leswaku a ta voniwa a ri na nandzu. Mhaka leyi yi seketeriwa hi marito lawa:

> Oho! liya ya siku leriya loko hi ri le mixanatsini. Liya a ku Boso a fanele ku yiva cheke a ya yi hakela eka akhawunti ya Chavalala leswaku xi ta hlongoriwa (Khosa, 1996:117).

Eka ntshaho lowu rito "mixanatsini" ri paluxa ndhawu ya le makaya laha mhaka leyi boxiweke yi humelelaka kona. Mhaka leyi a yi ringanyetiwa loko va ri endhawin ya le mixanatsini. Ku ya emahlweni na bulu ra vona va paluxile leswaku Jerico hi yena a nga fojara misayino eka cheke. Mhaka leyi ya ku fojara misayino a nga yi sunguli kwalaho., kambe a ku ri khale a ri karhi a hanya hi vugevenga lebyi. A swi endla loko a ri eJoni. Leswi swi seketeriwa hi marito lawa "a wu si tshama u n'wa na xona xi ku hlamusela leswi a xi fojarisa xiswona xa ha ri eJoni. A xi ba tibanki letikulu hi ku fojara lexiya (Khosa, 1996:118)".

Ntshaho lowu wu hi paluxela mbangu wa laha Jerico a nga sungula kona ku endla vukungundzwana bya ticheke ku nga le Joni. Endzhaku ka loko a kumiwile kutani a tsutsumela eGiyani hikokwalaho ka vubihi lebyi. Mutsari u seketela mhaka leyi a ku:

> Kasi xi tsutsumisiwile hi yini ku kala xi fika laha Giyani? A xi nga tsutsumi swimoko swa ticheke? Xa yi tiva frodo lexiya (Khosa, 1996:118).

Bulu ra Ngoveni ni mutirhikulobye ri yile emahlweni ku fika laha va nga vulavula hi mbalelo ra Chavalala, ku sukela loko a vuyile entsungeni u ambala swilo swa kahle, ngopfungopfu tisudi to saseka. Mhaka leyi yi seketeriwa hi marito lawa:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> U xi vonile sweswi xi nga vuya hi le "overseas" ku ri xa tsema hi suti? A xi ambali ti-import. Xo ambala tona toleti xi nga ti xava ta ha hisa (Khosa, 1996:118).

Ku ya emahlweni timhaka ta vugevenga ta cheke ti humelela efemeni ya P.P.E leswi swi seketeriwa hi loko Nyeleti a boxa leswaku makhiya ya hofisi ya yena ya na Hlongwane kumbe Chavalala. Eka lavambirhi ku na un'we loyi a nga teka cheke. Mhaka leyi yi seketeriwa hi ntshaho lowu:

> Nyeleti a hlamusela leswaku Hlongwane na Chavalala va na swikhiya leswi pfulaka minyangwa hinkwayo. Hi vona lava nga kotaka ku pfula hofisi ya yena (Khosa, 1996:121).

Hlongwane u endla vukungundzwani a karhi a tshemba tin'anga ta Xintima. Ku na n'anga Xingovenana (Ngoveni) leyi a a tshamelaka ku ya eka yona leswaku a ta chaviwa entirhweni, na ku endla manyala a nga kumiwi. Mhaka leyi yi seketeriwa hi mutsari loko a paluxa mbangu wa laha n'anga leyi a yi tshama kona a ku:

> O fanela ku vhakela n'anga Ngoveni le ka Homu leswaku a ta tiyisa xitshungulu lexi. Ngoveni a hi xin'angana phela. Va ta vanhu vo huma eJoni, va huma eKapa na le va Natala ku ta tiyisiwa (Khosa, 1996:123).

Ntshaho lowu wu paluxa mbangu wa laha Ngoveni a tshamaka kona ku nga le Giyani eka Homu. Wu tlhela wu paluxa nakambe tindhawu leti vanhu va sukaka eka tona ku ta lava ku pfuniwa eka n'anga leyi ku nga le Joni, Kapa na le Natala.

Ku na siku leri Nsatimuni a nga tumbelela Hlongwane loko a yile eka n'anga ya yena Ngoveni. A lava ku twa mahungu lawa a nga ta ya vulavulela loko a karhi a hlamba hi mati

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

ya murhi. Mhaka leyi yi seketeriwa hi mutsari loko a paluxa mbangu wa laha Hlongwane a nga hlambela kona hi murhi wa n'anga ya yena loko a ku:

> Ku suka kwala khefini Nsatimuni a ya tumbelela le xivaleni xa tihomu. Xivala lexi xi le tlhelo ka xa timbuti, lexa timbuti hi lexi vangwingwi va hlambelaka eka xona. A tumbelela Nsatimuni kwalaho. Wa swi tiva leswaku Hlongwane o tshama a tile ku ta hlamba mabadi hi mati ya murhi. U lava ku twa swivulavulelo swa kona (Khosa, 1996:124).

Timhaka to tala eka tsalwa leri ti buleriwa ehodela. Ku na siku leri Mathebula a hlundzukile ngopfu. U hlanganile na Hlongwane kona leswaku va ta vulavulela kona mhaka ya cheke ni maphorisa. Mutsari u paluxa mbangu wa laha va nga hlangana kona loko a ku:

> Rhoda, wanhwana loyi a nga laha ku amukeriwaka kona vayeni a vitana phorisa ra vuhlayiseki, roleri ri tirhaka kwala hodela a ri byela leswaku ri pfa ri tlhava tihlo hikuva ku nga va na ku gwabana ka tikuzi (Khosa, 1996:131).

Mutsari u ya emahlweni a paluxa mbangu wa laha Maria a hlangana kona na vavanuna vo hambanahambana. A nga kheti vavanuna, a nga rhandzani na Mathebula ntsena. Mhaka leyi seketeriwa hi marito ya Sasavona loko a ku:

> Maria bya ha ri vumunhu sweswiya? Hala u tlulerile, hala u yile, Mathebula na yena a nga voni leswaku u le ku tlangeni hi yena. Wo kahle le hodela u xi vona loko xi tlulatluleka. U ta vona xi pfa xi nyamalala xi ku swa, ni makamara ya kwale hodela! (Khosa, 1996:137).

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Nkoka wa mbangu eka ku humelerisa hungukulu eka tsalwa leri wu tlhela wu tikomba hiloko mutsari a paluxa laha Mathebula a nga khomeriwa kona hi maphorisa, ku nga le Mhala. Leswi swi seketeriwa hi marito lawa:

> Ndzi twa leswaku Mathebula u yile eMhala". Ku vula Navela. "Bana rhadiyofoni u byela maphorisa ya le Mhala leswaku va n'wi tisa. Ndzi n'wi lava la, namuntlha". Ku lerisa Mlambo, (Khosa, 1996:142).

Navela u tirhile ntirho, maphorisa ya le Mhala ya n'wi khomile Mathebula hambileswi a nga vavisa Sejeni Mkhatswa. Ri yile na le xibedhlele xa Tintswalo hi ku vavisiwa hi Mathebula. Leswi swi seketeriwa hi Mkhonto loko a paluxa mbangu wa xibedhlele laha Mkhatswa a nga yisiwa kona loko a ku "Sejeni Mkhatswa u le xibedhlele xa Tintswalo sweswi hi ku va a biwile hi ndhoda leyi hi xitina (Khosa, 1996:148)". Mbangu lowu na wona i wa ntiyiso hikuva xibedhlele lexi xi kona naswona xi le ndhawini leyi mutsari a vuleke yona. Hi marito man'wana mutsari a nga thathelanga eka mbangu wa yena.

Loko Hlongwane a twile mhaka ya ku khomiwa ka Mathebula o vhela a kunguhata rendzo ro ya ka Khuzwayo eJoni. Nakambe mutsari u paluxa mbangu wa laha Hlongwane va nga tsutsumela kona loko a ku:

> Ku na twa mhaka ya Mathebula o vhela o vusiku sala endlwini Ravutlhanu rolero. Ku ya fika eGermiston se dyambu a ri xeweta. U chayerile vusiku hinkwabyo. Hambi nsati u n'wi lele a ku u ya kwihi? Ku fika eka Khuzwayo o fika a ku le, dyambu ra Muqhivvela hinkwaro! (Khosa, 1996:149).

Ku ya emahlweni loko Hlongwane a karhi a vuya ekaya a suka eJoni, ku fike laha a nga hlangana nhloko, a yimbelela, a cina a tlhela a tlhandlekela hi ku hluvula na swiambalo. Mutsari u paluxa mbangu wa laha Hlongwane a nga sungula ku hluvula kona tihembhe, ku

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

nga le Polokwane, kasi eMooketsi a hluvula maburuku na tintanghu. Mhaka leyi yi seketeriwa hi:

> Loko ingi a ko va na munhu laha movheni a a ta titwisa. Swi nyanya laha se a tlhelaka a sungula ku yimbelela. A sungula ku cina. Loko a fika va Polokwane a a hluvule ni tihembhe. Lexi nga sungula ku karhata hi loko se le va Mooketsi a nga hluvula na maburuku ni tintanghu (Khosa, 1996:152).

Ku penga ka Hlongwane ku yile emahlweni laha a nga fika ehofisini ya yena entirhweni a tikhiyela a tlhela a hluvula nakambe swiambalo a sungula ku vulavula a ri yexe. Mutsari u paluxa mbangu wa laha Hlongwane a nga tikombisa ku hlangana ka yena nhloko entirhweni ku nga le ndzeni ka hofisi ya yena loko a ku:

> Mukhari a tsutsumela ehofisini ya Hlongwane. A fika a khoma rivati, ku pfula do! Se yi khiyile ngwenya. Yi le ku yimbeleleni. Yi pfa yi vulavula kunene (Khosa, 196:152).

Valungu na vona lava humaka eJoni va tile efemeni va hlanganisiwile hi vanhu va yimile hi mitlawatlawa. A va tela ku ta kambisisa mhaka ya cheke. Va hlangana ni manyala ya Hlongwane. Eku heteleleni mutsari u paluxa ndhawu laha Hlongwane a nga hetelela a khomiwa a ri entirhweni, na ku hlangana ka yena nhloko, exikarhi ka vatirhikulobye va karhi va n'wi vona. Leswi swi seketeriwa hi:

> Loko a vona vanhu hala handle a cema. A sungula ku tlulatlula, kambe maphorisa va n'wi khomile bya swipanere. Va pfala vhene laha ndzhaku. Vambirhi va nghena na yena. Vhene yi duma. Yi koka yi landza hi ximovhana xa Mlambo hi le ndzhaku (Khosa, 1996:156).

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Hinkwaswo leswi swi humeleleke Hlongwane kwale entirhweni wa yena a swi vava, kambe ku ri mihandzo ya mitirho ya yena ya ku vondzokela un'wana. I timhaka leti khomisaka tingana ku va munhu a teriwa entirhweni hi maphorisa. Nsele wa yena a wu n'wi pfunanga nchumu handle ko hlangana nhloko a tlhela a khomiwa.

3.14 Dyondzo

Eka tsalwa leri hi kuma dyondzo ya leswaku vanhu va mavondzo va kona emitirhweni naswona mavondzo ya vona a ya va hakeri hi nchumu. Mavondzo lawa ya humelerisiwa kahle hikokwalaho ka mbangu lowu va tikumaka va ri eka wona. Hi dyondza leswaku xiyimo xa munhu entirhweni xa swi kota ku endla leswaku a vondzokela ni ku tshikelela lava nga ehansi ka yena.

3.15 NKatsakanyo wa ndzima leyi

Eka ndzima leyi swi vile erivaleni leswaku mbangu wa tsalwa ra *Mibya ya nyekanyeka* i Soweto (South Western Township). Handle ka mbangu wa le Soweto, hungu ri tlhela nakambe ri humelela ekholichi ya N'walungu. Mbangu eka tsalwa leri wu swi kotile ku humelerisa hungu leri mutsari a a lava ku ri fikelela. Eka mbangu lowu hi kumile leswaku eka tindhawu ta le madorobeni ku humelela swilo swo hambanahambana swo fana ni vugevenga, ku dlayana na swin'wana. Leswi swi endlile leswaku ku nyekanyeka ka mibya tanihi vito ra tsalwa eka vo tala ku vonaka.

Mbangu wa le ka tsalwa ra *Mulunguntima* hi le ka tindhawu leti tivekaka ngopfu eGiyani, eka tihofisi ta khale ta mfumo wa Gazankulu. Kun'wana hi le Tzaneen, eNkowankowa, Elim na le Joni. Tindhawu leti ti le ka xifundzankulu xa Limpopo, handle ka Joni ntsena.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Eka matsalwa ha mambirhi hi kumile leswaku vatsari va tirhisile mimbangu ya ntiyiso hikuva tindhawu hinkwato leti mahungu ya matsalwa lawa ya humelelaka kona ka tiveka eka vahlayi ni vaxopaxopi vo tala.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

4. MPALUXO WA MBANGU EKA MAHUNGUTSALWA YA P.H. NKUNA NA ... RI HAVA XILONDZA (1999) NA YA C.M. LUBISI RA I VUTOMI (1998)

4.1. Manghenelo

Eka mahungutsalwa lama ku ta paluxiwa mbangu tanihi laha wu humelelaka hakona eka ... *Ri hava xilondza* (1999) na *I vutomi* (1998). Tanihi hi le ka tindzima leti nga laha henhla, hi ta sungula hi nyika vuhandle bya tsalwa, nkongomelo ni nkatsakanyo wa matsalwa lawa hi nga si xopaxopa hilaha mbangu wu paluxaka hakona hungunkulu ra matsalwa lawa. Eku heteleleni ka mpaluxo wa tsalwa rin'wana ni rin'wana hi ta nyika ni dyondzo.

4.2 NKUNA P.H... RI HAVA XILONDZA

4.3. Nhlamuselo ya vito ni vuhandle bya tsalwa

Hungutsalwa ra... *Ri hava xilondza*, ri thyiwile vito ra rona hi ku landza xivulavulelo xa Xitsonga. Xivulavulelo lexi xi tirhisiwa eka munhu loyi a tekelaka ehansi ririmi ra yena kumbe hinkwaswo swa ndhavuko wa yena hikuva a namarhela eka swa mindhavuko ya van'wana. "...Ri hava xilondza" i xivulavulelo lexi nga helelangiki, lexi loko xi helerile xi nge "vele ra manana ri hava xilondza". N'wana loko a ri lontsongo a nga na mhaka na leswaku vele ra manana wa yena ri na xilondza kumbe ri bihile, ri thyakile, kambe u khoma a mama. Swi tano eka ririmi leri u mameke eka rona, u fanele a ri rhandza swinene.

Ehandle ka hungutsalwa leri ku fanisiwile wansati loyi a bebuleke n'wana. Wansati loyi u rhwele makwembe a tlhela a vekela xikomu ekatleni. Vuxaka bya mutswari loyi na n'wana

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

wa yena byi languteka byi ri kahle hi tlhelo ra manana, kasi n'wana yena u tikomba a hlamarile kambe a nga le ku rileni. Vuhandle lebyi bya fambelana ni vundzeni bya tsalwa hikuva manana loyi u tikomba a kurisile n'wana wa yena hi ndlela leyi faneleke, kambe eku heteleleni n'wana loyi a nga na mhaka na vele leri a mameke eka rona, leri a tsundzuxiwaka leswaku ri hava xilondza.

4.4. Nkongomelo wa tsalwa

Nkongomelo wa tsalwa leri i ku lava ku kombisa leswaku vanhu a va fanelanga va vonela ririmi ra vona ebodhleleni tanihi vele ra manana ri nga riki na xilondza. Nkongomelo lowu wu fikeleriwile hikuva eku heteleleni vanhu va tiko leri tsalwa ri humelelaka kona va swi vonile leswaku ririmi leri u mameke rona a wu fanelanga u ri tsan'wa. Mbangunkulu na mimbanguntsongo laha hungu ra tsalwa leri ri humelelaka kona swi ni vuxaka.

4.5. Nkatsakanyo wa tsalwa

Tsalwa leri ri vulavula ngopfu hi Tinyiketo Khandlele loyi a nga dyondza tidyondzo ta yena ta vudyondzisi eYunivhesiti ya N'walungu. U tokotile hi tidyonzo ta Xitsonga na *Biblical Studies*. Tsolo Mbeva un'wana wa swimunhuhatwa, yena a a tshamela ro sola Tinyiketo hikokwalaho ka tidyondzo ta yena. Tsolo a a tekela dyondzo ya Xitsonga ehansi a vula leswaku a yi pfuni nchumu. Tinyiketo a nga helangi matimba u yile emahlweni na tidyondzo ta yena ta Xitsonga ku kondza a pasa digiri ya yena. A thwasela na ku dyondzisa. U vuyile ekaya ka yena eMahosi a ya dyondzisa exikolweni xa Mawewe. Exikolweni lexi a va tekela Xitsonga ehansi. Tinyiketo u dyondzisile Xitsonga ku kondza vadyondzi va swi lemuka leswaku na ririmi leri i ra nkoka.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Ku komba leswaku Xitsonga a xi voneriwa ebodhleleni, hi nkarhi wa dyondzo leyi vadyondzisi van'wana a va humesa vadyondzi va ya tirha mitirho yin'wana ku fana no hlantswa swiambalo swa bolo. Hi tlhela hi kuma leswaku xihlawuhlawu xi tele ngopfu. Ku tekiwile Tsolo loyi a nga huma nkarhi wun'we eYunivhesiti na Tinyiketo a ta fambisa xikolo xa Mawewe. Eku sunguleni Tsolo a nga swi lavi ku tirha eMawewe a boxa leswaku yena swa antswa a ya tirha eMafemani eNghunghunyana hikuva hi kona ku nga na mavoni. Ku ya emahlweni xikolo xa Mawewe xi rhangeriwile hi Stellah loyi Xitsonga a nga xi lavi na yena. Vakamberi va ndhawu yaleyo na vona a va nga n'wi lavi Tinyiketo. Hi swi vona loko va ta va ta kambela tiorali. Va holovela Tinyiketo va boxa na leswaku hikokwalaho ka yini a tsala timaraka to tala ta vo (999) ku ri hi ku tinambara leti ti kombisa leswaku n'wana a nga endlanga ntirho wa xikolo.

Mhaka yin'wani yo tiyisa leswaku Xitsonga xi tekeriwa ehansi hi vona hi papila leri tsaleriweke vatswari hi Stellah. Papila ra kona ku katsiwile Xitsonga na Xinghezi. Ku fikile nkarhi lowu Makhuvele nhloko ya xikolo xa Mawewe a fanele ku vuya exikolweni. Xiphiqo xa yena a ku ri ku va a nga lavi Tinyiketo eMawewe. Ku lukiwile rhengu ra ku yisa Tinyiketo exikolweni xa Madzolonga, xikan'we ni van'wana vadyondzisi. Hi hala tlhelo, xikolo lexi a ku ya na ticece eka xona. Swi tikisile xisweswo ku kondza xikolo xi pfariwa hi mpfilupfilu lowu a wu ri kona. Tinyiketo u hetelela a ri ePitori, a ri Darekitara wa tidyondzo ta swa tindzimi etikweni hinkwaro. Vanhu hinkwavo lava a va tekela Xitsonga ehansi loko tsalwa ri fika emakumu a va cincili. Tinyiketo loyi a faneleke ku pfuneta eka xiphiqo xa tindzimi leti nga kona eswikolweni swa Nghunghunyana-Makhado. Vanhu hinkwavo va hetelerile va swi vonile leswaku ririmi leri u mameke rona i ra nkoka swinene, hi rona ri nga fuwa hinkwaswo swa mfuwo ni ndhavuko.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

4.6. Mapaluxelo ya mbangu

Eka Nxopaxopo wa tsalwa leri hi kuma leswaku mutsari eku sunguleni ka tsalwa u namba a paluxa mbangu laha timhaka ti humelelaka kona. Ndhawu laha Tinyiketo Khandlele na Tsolo Mbeva a va dyondzela kona ku dyondzisa ku nga le Yunivhesiti ya N'walungu. Ndhawu leyi yi paluxiwa hi mutsari loko a ku:

> Swimbindzimbindzi swa Yunivhesiti ya N'walungu swi lehile swi lahayaa! Onge swi monya swi hlekula swintshabyana swo koma leswi hangalakeke swi nava ekusuhi na yona hi halahaya vuxeni. Evupeladyambu lokixi ra Makweng ri lo tigee, ri tlhela ri ahlamisa ni baku ra nomo (Nkuna, 1999:1).

Ntshaho lowu wu vheta wu hi komba leswaku timhaka leti ti humelela endhawini ya le Yunivhesiti ya N'walungu leyi nga khigelana ni lokixi ra Makweng. Hi hala tlhelo ra N'walungu kuna ximutana xa Makanye, kasi hi le Dzongeni kuna ximutana xa Mamtitana. Tindhawu leti ti kumeka ekusuhi na Yunivhesiti ya N'walungu. Mbangu lowu i wa ntiyiso. U ya emahlweni mutsari a paluxa mbangu loko a ku:

> Hi halahaya tlhelo ra N'walungu ximutana xa Makanye xi lo kwaa, xi karhi xi hlalela na ku navela hinkwaswo swa Yunivhesiti hambileswi yi tiyimiseleke ku xi sirhela ku hlometela le Dzongeni. Xi tsandzeka na ku vona ximutana xa Mamtitana lexi fanaka na xona hi ku hetiseka (Nkuna, 1991:1).

Etiyunivhesiti ku na ndhawu leyi vuriwaka hi vito ra *Cafeteria* laha swichudeni swi kumaka swakudya. Eka Yunivhestiti ya N'walungu na kona ndhawu leyi yi kona mutsari u paluxa mbangu wa laha swichudeni swi dyelaka kona loko a ku:

> Le *cafeteria* ya swichudeni, swichudeni swin'wana a swi susumetelana ku xava swo lalela hi swona, kasi swin'wana a swi

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> lo mbaa, swi ri karhi swi ku thoxo-thoxo, swithinana swa byalwa bya tibiya (Nkuna, 1999:2).

Yunivhesiti ya N'walungu i ndhawu laha ku nga ni tihositele to tala, ti nga na mavito yo hambanahambana, munhu wa titlonya leswaku u lava ku ya tshama eka hositele yihi. Tinyiketo na yena ku na laha a tshamaka kona. Mutsari u paluxile mbangu wa laha Tinyiketo a a tshama kona, a boxa na vito ra hositele loko a ku:

> Tinyiketo u tshamile ekamarini yakwe ya nomboro ya 169 Ehositele ya Somafco, a tiphina hi ku yingisela tinsimu leti muhaxi a a tilongoloxile ti ri karhi ti chaya hi nandzelelano wa tona eka xiyani-moya lexi a xi lo gee, etlhelo rakwe leri ra ximatsi (Nkuna, 1999:2).

Tinyiketo na Tsolo i swimunhuhatwa leswi humaka eka ndhawu yin'we eMahosi. A va ri vanghana lavakulu ku sukela exikolweni xa le henhla xa Mawewe. A va dyondza eYunivhesiti ya N'walungu hinkwavo. Tsolo a tokota hi Xinghezi kasi Tinyiketo a a tokota hi Xitsonga. Mutsari u paluxa mbangu wa laha majaha lawa ya humaka kona loko a ku:

> Hi ntiyiso Tsolo na Tinyiketo va huma swin'we eMahosi, naswona a va ri banti na buruku himpfhuka va hlanganile exikolweni xa le henhla xa Mawewe (Nkuna, 1999:4).

Ku ya emahlweni ku na xikolo xa Mawewe lexi xi nga akiwa etikweni ra Mahosi laha nhloko ya xikolo a ku ri nkulukumba Makhuvele loyi a ku vuriwa leswaku a nga lavi ku twa nchumu hi tipolitiki. Mutsari u paluxa hi ta xikolo xa le henhla xa Mawewe xikan'we na nhloko ya xikolo loko a ku "Makhuvele, Nhloko ya xikolo xa Mawewe hi un'wana loyi a a nga twisisi nchumu hi swa tipolitiki ta tiko (Nkuna, 1999:6)".

Nkoka wa mbangu eka ku humelerisa hungu ra tsalwa wu tlhela wu paluxiwa hi mutsari loko a boxa hi ndhawu ya Zwide. Lexi hi xin'wana xa swifundza swa Nchangana lexi nga evuxeni

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

bya tintshava ta Drankensburg. Ku boxiwa na leswaku ntanga wa swiharhi wa Manyeleti i xiphemu xa xifundza lexi. Mutsari u paluxa mbangu wa le Zwide loko a ku "Zwide hi xin'wana xa swifundza swa Nchangana lexi nga evuxeni bya Tintshava ta Drankensburg (Nkuna, 1999:6)". Mbangu lowu na wona a wu thatheriwanga hikuva wa tiveka eka vahlayi ni vaxopaxopi vo tala. I mbangu lowu hanyaka wu nga ri wona lowo tshuriwa hi mutsari.

Nkulukumba Makhuvele a tala ku famba a yimela tiko ra Mahosi eka swilo swo tala. Ku na siku leri a lava ku khomana na nkulukumba un'wana le Xikhuse loko a vurile leswaku Mahosi i ndhawu leyi nga hluvukisiwaka.

Tinyiketo a ri munhu wo vilela loko a vona vakhegula ni vakhalabya va hluphekisiwa. Van'wana va vakhegula ku fana na nsati wa Mukhalabya Mugovela u cinceriwile malembe a tsemeriwa ni mudende. Mutsari u paluxa mbangu wa laha Tinyiketo a nga ya kona ku ya lulamisela vakhegula mapasi ya vona loko a ku:

> A famba na vona etihofisini ta mfumo kwale Nghughunyana a ya kambisisa xihoxo laha a xi ri kona. Vamatsalana va pfunetile hilaha a swi fanerile, va va tsarisela swibukwana swa vutitivisi swin'wana swintshwa. Endzhaku ka tin'hweti tingari-tingari, swi vuyile swi lulamile, vadyuhari lavayani va tlhela va kuma midende ya vona (Nkuna, 1999:11).

Tinyiketo u ve a heta tidyondzo ta yena ta ku dyondzisa. U vuyile exikolweni xa le henhla xa Mawewe leswaku a ta dyondzisa kona. Hi ntolovelo wa Makhuvele a ku ri yena a longoloxela vadyondzisi tidyondzo leti faneleke ku ti dyondzisa loko lembe ri sungula. Kutani va langha leswaku va ta dyondzisa yini. Mutsari u paluxa mbangu laha timhaka leti ti humeleleke kona loko a ku:

> Hi siku ra vumbirhi va hlengeletanile ekamarini ra vadyondzisi, ku ta avelana mitirho ya lembe hinkwaro. Exikarhi ka vona a ku

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> ri na Tinyiketo, loyi a a ha ku pasa digiri yakwe le N'walungu... Makhuvele u longoloxile tidyondzo leti ti dyondzisiwaka vadyondzi... (Nkuna, 1999:12).

Nakambe mutsari u paluxa nkarhi lowu ku nga lweriwa ntshuxeko na ku dyondzisiwa ka tindzimi ta Xintima ku fana na Xitsonga. Mutsari u paluxa nkarhi lowu swi humeleleke ha wona koko a ku:

> Va tiyisela nyimpi ya vona emahlweni, nyimpi ya ririmi, nyimpi leyi hi tshembeke leswaku vantshwa va 1976 na vona va hi sungulele yona. Leswaku dyondzo ya Xitsonga hi nga yi tekeli enhlokweni, i mhaka ya tingana swinene. Hi nga tihundzuleni swihloni (Nkuna, 1999:15).

Mhaka ya nkarhi i ya nkoka tanihi laha hi boxeke hakona kun'wana eka ndzavisiso lowu leswaku nkarhi na mbangu swi famba swin'we ku humelerisa hungu leri mutsari a lavaka ku ri fikisa eka vahlayi. Mangele na Tinyiketo va avelanile tidyondzo ta Xitsonga ta le ka ntangha khume na ntangha tsevu. Tinyiketo yena u sungurile ku phamela vadyondzi tidyondzontsongo ta Xitsonga hi ndlela yo hlamarisa. Vadyondzi vo tala le Mawewe va sungurile ku tsakela dyondzo ya Xitsonga. A ku ri na mudyondzi Hildah loyi a nga tsalangi ntirhokaya ni vadyondzi van'wana kutani mudyondzisi Khandlele a va panicha. Mutsari u paluxa nkarhi lowu va Hildah va humeke ha wona etlilasini loko a ku "Loko Hildah a huma etlilasini ya mpanicho a ku ri awara ya tsevu ni madyambu (Nkuna, 1999:20)".

Tinyiketo a tinyiketa eka ntirho wa yena. Ku na siku leri a ri eku dyondziseni, ku fikile Nkwamba a kombela leswaku vanhwanyana hinkwavo va fanele ku huma va ya hlantswa yunifomo ya bolo. Tinyiketo u te hi yena hi yena, kambe swi tsandza vanhwanyana va humesiwa va ya hlantswa jesi ra bolo ya BafanaBafana. Mutsari u paluxa nkarhi wo

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

dyondzisa Xitsonga wu nga ri na nkoka ku kondza vadyondzisi van'wana va vona ku ri nkarhi wo endla swin'wana swo ka swi nga ri na nkoka loko a ku:

> U te Tinyiketo u yisa ntirho wakwe emahlweni, Nkwamba a ta nghena na yena , Kutani a ku: "vanhwanyana hinkweru, humani mi ya hlantswa jesi ra bolo ya vafana hi nomo lowu!' u te wa hlamula Tinyiketo wa vanhu, Nkwamba a ku: kambe a mi se tokota laha vuthicareni mneer? Nkarhi wa Tsonga hi lowu hi wu tirhisaka eka ntirho leyi yi nga hava mikarhi lomu swikolweni (Nkuna, 1999:23).

Hi siku leri Tinyiketo a nga pfukiwa hi Makhensi, mutsari u kombisa leswaku a n'wi tlimba hi thayi kutani va lamuriwa hi Mangele hi ku famba na yena ehofisini ya Nhloko ya xikolo laha a nga fika a hemba a boxa leswaku loyi a nga na nandzu i Tinyiketo. Mutsari a paluxaka mbangu wa laha Mangele a nga vulavula mavun'wa kona loko a ku:

> A a va kongomisa le hofisini ya Makhuvele. Loko va nghena Mangele a ku: "Tatana Makhuvele, mhaka leyi endliweke hi Khandlele ya chavisa. Ndzi n'wi kume a fayetela thicara Makhensi le kamarini ya vadyondzisi (Nkuna, 1999:23).

Mbangu lowu wu kombisa leswaku timhaka ta nkoka exikolweni lexi a ti ahluriwa ehofisini ya nhloko ya xikolo. Ku na siku leri ku nga va na nhlengeletano ya lavantshwa. Laha a ku ri na Magovongwana murhangeri wa vandla ra lavantshwa ya ANC eka zoni ya Zwide. Mutsari u paluxa nkarhi xikan'we na mbangu loko a ku:

> Hi Khotavuxika ku rhambiwile nhlengeletano wa lavantshwa eholweni ya Mawewe. Leswi nhlengeletano wa kona a wu ri ni madyambu, vantshwa va Mahosi a va wu nghenelerile va tele (Nkuna, 1999:25).

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Hi marito ya ntshaho lowu hi kuma leswaku Makhuvele a nga tshembekanga, ku kumeka ka tibuku ta xikolo endzeni ka yindlu ya yena swi nga fanelangi. Ku yisa emahlweni hi kuma leswaku ku na siku leri Ximanga na Mavengani va nga ya nghenisa endlwini ya yena laha a ku ri ni tibuku ta xikolo, mutsari u paluxa ndhawu laha a ku ri ni tibuku ta xikolo loko a ku "u va rhangerile va ya nghena eka rin'we ra makamara leri a ri tele hi tibuku ta tinxaka. Tinyingi ta tona va ri ti na xigandlu xa xikolo xa Mawewe (Nkuna, 1999:26)".

Exikolweni xa Mawewe, nhloko ya xikolo Makhuvele a a kwatile hi mhaka ya leswi a va khomile nhlengeletano. U boxa leswaku a va vulavula hi yena. U ehleketa ku vitana Tinyiketo ku ta n'wi sengisa hi mhaka leyi. Mutsari u boxa mbangu wa laha timhaka leti ti humeleleke kona loko a ku "le Mawewe, Makhuvele loyi a a hlundzukile u vitanile Tinyiketo ku ta ehofisini yakwe, kutani a ku: "Xana tolo a ndzi mi onhele yini? (Nkuna, 1999:27)".

Ndzavisiso lowu wu tlhela wu paluxa leswaku Tinyiketo ni vanghana va yena Xivoni na Makhwiri nindzhenga wa siku leri va tengisiweke hi Makhuvele, va yile eka Bra Makhaza, a va vulavula hi leswi humeleleke exikolweni. Mutsari u paluxa ndhawu laha a va tshamile kona loko a ku:

> Nindzhenga wa siku lero, Tinyiketo, Xivoni na Makhwiri a va tshamile eka Bra Makhaza va bula hi leti ti nga va humelela exikolweni siku lero (Nkuna, 1999:30).

Magovongwana na yena a a ri na vona le ka va Bra Makhaza, na yena u va byerile hi ta ku hubuteriwa ka yena hi Ximanga na Mavengani. Vavanuna lava na vona a va kwatile ngopfu ku kondza va n'wi hubutela kunene. Mutsari u paluxa nkarhi lowu fambaka swin'we ni mbangu ku humesela hungu ra tsalwa, nkarhi lowu Ximanga na Mavengani va nga ya hi wona eka Magovongwana loko a ku "a va byela ni ta ku ngheneriwa ka yena hi Ximanga na Mavengani hi Mahlamba-ndlopfu ya siku lero (Nkuna, 1999:30)"

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Loko ku hela n'hweti ya Ndzhati loko swikolo swi pfalela vhiki, eMawewe na vadyondzisi vo tala va ka ntangha khume ku katsa na Tinyiketo a va nga pfalangi. Kutani loko swikolo swi pfula Makhuvele a nga ha vuyangi. Tsolo hi yena a nga va nhloko ya xikolo. Ku boxiwa mhaka ya leswaku loko a sungula ntirho u yile a ya dyondzisa eMafemani, a vula leswaku hi kona ku nga hluvuka ku tlula emakhwatini eMahosi. Mutsari u paluxa mbangu wa laha Tsolo a a tirha kona loko a nga se ta eMawewe loko a ku:

> Tsolo a a lan'wile muganga wa le Mahosi a khukhusela a ya sungula ku dyondzisa eMafemani a vula leswaku Mafemani yi le mavonini le Nghunghunyana (Nkuna, 1999:33).

Mutsari u ya emahlweni a paluxa mbangu laha Makhuvele a nga ya kona. A tlhela a paluxa leswaku mukamberi Ndhove u kume basari yo ya dyondza eNghilandi. Leswi swi seketeriwa hi marito lawa:

> Kambe maveri-veri a yaku Makhuvele u komberiwile ku ya pfuneta vakamberi swa lembe rin'we hikuva mukamberi Ndhove a a kumile basari yo ya a ya dyondza Nghilandi (Nkuna, 1999:33).

Ndzavisiso lowu wu tlhela wu boxa leswaku loko lembe ri hela mbuyelo wa le Mawewe wu vile wa risima ngopfungopfu eka dyondzo ya Xitsonga. Vana vo tala va amukeriwile etiyunivhesiti. Ku boxiwa leswaku vana vo tala lava va nga tsandzeka eNghunghunyana a va khitikana va ya dyondza eMawewe hi ku twa hi ta mbuyelo lowunene. Mutsari a paluxa mbangu wa laha mbuyelo wu nga fambangiki kahle wa le Nghunghunyana loko a ku:

> Vadyondzi va le ka tindhawu to hambana ku katsa na va le Nghunghunyana, lava swi tsandzeke eka xikambelo xa ntangha khume va sungurile ku famba makhwati lama a va ya orhovela kona dyondzo (Nkuna, 1999:34).

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Mbangu wu ya emahlweni wu humelerisiwa hiloko ku vuriwa leswaku mudyondzisi lontshwa a nga ta eMawewe loyi a ku vuriwa leswaku a huma exikolweni xa le henhla xa Langa. Vito ra yena i Stellah. A ku paluxiwa leswaku a a tele ku ta va nhloko ya tidyondzo ta Xitsonga. Mutsari u paluxa mbangu wa laha mudyondzisi Stellah a humaka kona loko a ku:

> Loko swikolo swi ta pfula ku humelele mudyondzisi lontshwa a huma exikolweni xa le henhla xa Langa. Hi ku tshama a a huma elokixini ra Nhunghunyana (Nkuna, 1999:34).

Stellah hi yena a nga tlhela a sala a rhangela xikolo xa Mawewe loko Tsolo a rhumeriwile ku ya eKoloni ku ya nghenela khoso ya mitlangu. Hi twa mutsari a paluxa mbangu laha Tsolo a nga ya kona loko a ku "nkarhi lowu a nga te gaa, hi wona mfumo wa Nchangana a wu rhumela mudyondzisi un'we eka xifundza xin'wana na xin'wana ku ya nghenela khoso ya swa mitlangu le Koloni (Nkuna, 1999:34)".

Tsolo u fambile hi bazi ku ya fika epaki kwale Joni. A tlhela a hundza a ya erivaleni ra swihahampfhuka. Mutsari u paluxa mbangu wa le madorobeni loko a vulavula hi paki. Leswi swi seketeriwa hi marito lawa ya landzelaka:

> Tsolo u khomile bazi ri ya n'wi cukumeta ePaki kwale Joni. Ku suka ePaki u tekile rin'wana leri a ri ya erivaleni ra swihahampfhuka swa misava ra le Joni (Nkuna, 1999:34).

Mutsari u tlhela a paluxa mbangu wa le ku kandziyeriwaka kona swihahampfhuka. Rito "International departure" ri komba swinene leswaku ku vulavuriwa hi le "airpoirt". Mutsari u paluxa mbangu eka marito lawa:

> Ku fika eka xithezi xo sungula, u rhalerhale matlhelo a vona bodo leyi a yi tsariwe leswaku "international departure", kutani a landzelela nseve wa yona lowu a wu ya eximatsini (Nkuna, 1999:35).

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Mbangu lowu mutsari a hi byelaka hi wona i mbangu wa ntiyiso, ku nga ri lowo tshuriwa. Tsolo a titekela ehenhla a tsan'wa ririmi ra Xitsonga leri a mameke rona. A tsutsuma vanhu lava vulavulaka Xitsonga leswaku va nga n'wi voni. Mbuyangwani a nga twi nchumu hi maendlelo ya le "Airport". A landzelela lava a va ya ematikweni ya le handle ku ri hi ku yena u ya e Cape Town. Mutsari u paluxa mbangu wa laha Tsolo a yaka kona loko a ku "Cape Town is in this country; please look for a domestic departure (Nkuna, 1999:36)" Mutsari u ya emahlweni a hi paluxela mbangu laha Tsolo a nga ya fikela kona loko a chika eka xihahampfhuka. Leswi swi seketeriwa hi marito ya mutsari loko a ku "kwalaho xi haha xi ya n'wi lahla erivaleni ra swihahampfhuka ra D.F Malan (Nkuna, 1999:36)" Marito ya ntshaho lowu ya hi kombisa leswaku vutivi bya Tsolo a byi komisiwile hi manyunyu lawa a a ri na wona kasi hi ntiyiso a a nga tivi nchumu. Laha hi kongomisa eka leswaku a a nga swi tivi leswaku Cape Town a yi le handle ka tiko ra Afrika-Dzonga.

Ntshaho lowu wu paluxa ndhawu ya le Cape Town laha Tsolo a nga ya a ya fikela kona. Eka ndhawu leyi u hlanganisiwile hi vanhu va tindzimi to hambanahambana leti a ti vulavuriwa. Xitsonga na Xivhenda leti yena a a nga langutelanga leswaku a nga twa ti vulavuriwa, na tona a ti twala kwale.

Mutsari u paluxa mbangu laha Stellah a tirha kona, a fambisa xikolo. Stellah a komberiwile ku fambisa xikolo xa Mawewe . A dyondzisa dyondzo ya xikolo ya vurimisi ematshan'weni ya ku dyondzisa Xitsonga lexi a a rhumeriwe xona. Leswi swi seketeriwa hi marito lawa ya landzelaka:

> Le Mawewe Stellah u yile mahlweni na ntirho wo fambisa xikolo, kambe a dyondzisa dyondzo ya vurimisi, ku nga ri Xitsonga lexi a a rhumeriwe xona eMawewe (Nkuna, 1999:36).

Khandlele a vuriwa leswaku i munhu wo karhata swinene. Ku vuriwa leswaku hi swona swi vangeke leswaku xikolo xa Mawewe xi va xi ri hava nhloko ya xikolo. Ku boxiwa na leswaku

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

hi yena a vanga hasahasa eYunivhesiti ya N'walungu hi malembe ya 1986 ku fika hi lembe ra 1989. Mutsari u paluxa mbangu ni nkarhi loko a ku:

> Phela Khandlele wa ha ku fika lembe leri nga hundza a huma a ta hi le Yunivhesiti ya N'walungu, ndzi ni tshembo wa leswaku hi un'wana wa lava a va vanga hasahasa le Yunivhesiti liya ku suka eka lembe ra 1986 (Nkuna, 1999:38).

Hi ku ya hi mutsari, ku na nkarhi lowu maphorisa na masocha a va kumeka ngopfu eYunivhesiti ya N'walungu hikokwalaho ka matikhomele ya vadyondzi. Ku boxiwa leswaku hi swona swi endleke leswaku Khandlele a hanya hi ndlela leyi a hanyaka ha yona. Marito lawa ya landzelaka ya paluxa mbangu wa laha timhaka leti a ti humelela kona loko mukamberi a ku:

> Kumbe swi vangiwa ni hi leswi ndzi nga twa ni leswaku ntlawa wa vadyondzi; va le Yunivhesiti ya N'walungu hi malembe lawa mi ya vuleke a va dyondza ehansi ka butsu ni xibalesa xa socha ni phorisa, se va tlanyarile (Nkuna, 1999:39).

Ndzavisiso lowu wu tlhela wu kuma leswaku Stellah a rhandzana na Mukhari lowa mukamberi. Siku rin'wana a va pakile movha va tshama ehansi ka murhi wa nkwakwa kwale kusuhi ni tihofisi ta vakamberi. Lava va voneke movha wu pakile a va ehleketa leswaku ko va na nhlengeletano wa vakamberi lava nga endzeni ka movha. Mutsari u paluxa mbangu wa laha varhandzani lava a va ri kona loko a ku "Movha wa Mukhari wu tlakuka wu ya yimisiwa ehansi ka murhi wa nkwakwa kwale kusuhi na tiofisi ta vakamberi (Nkuna, 1999:40)".

Mukhari na Stellah loko va karhi va tibulela va fikile laha va nga vulavula hi mhaka ya ku va Stella a tshikiwile eLanga, kumbe a yisiwile Mafemani a ya va *Head of Department* a boxa leswaku swi n'wi yisa ehansi ku va Nhloko ya Ndzawulo. Mutsari u paluxa mbangu wa laha Stellah a lava ku yisiwa kona hi xigangu xa yena Mukhari loko a ku:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> A mi fanele mi ndzi tshikile kwale Langa ndzi va *principal* kona, kumbe mi ndzi yisile Mafemani ndzi ya va *Head of Department*. Mhaka yo va Nhloko ya Ndzawulo ma vona a yi ndzi enerisi, phela swi ndzi yisa ehansi swinene (Nkuna, 1999:40).

Stellah na Mukhari va tshamile nkarhi wo leha swin'we va rivala leswaku va na mindyangu ya vona. Stellah u nghenile vusiku swinene endlwini a kuma leswaku nuna a a etlele khale. Moyana nuna wa Stellah loyi a nga n'wi xiximi, hi swona swi endleka leswaku a vuya na vusiku onge a nga na nuna. Mutsari u paluxa nkarhi lowu Stellah a nga vuya hi wona ekaya ni vusiku loko a ku:

> Phela se a ku ri awara ya makume-mbirhi-mune loko Stellah a nghena ekaya. Moyana wa vanhu a a ta ku yini hikuva se a ku lo tisalela vito ra yena le ka Moyana, kambe yena Moyana hi byakwe a va nga ha n'wi hlayi, a volo yimela siku ro yimbelela risimu leri toloveriweke hi vazalwani ra ku: "U Jehova wakhulula umoya mami?" (Nkuna, 1999:41).

Stellah a ri hava mahanyelo, leswi swi tikomba hi siku a nga yima emahlweni ka vadyondzi ni vadyondzisi exikhongelweni nimixo. Mangele u hlayile Bibele a khongela a heta, kutani Stellah a nyika xitiviso. Mavulavulelo ya yena na vadyondzi na vadyondzisi a ma nga kombi ku xixima. U byela vana leswaku va hunguriwa hi marhandavula lawa va tshamaka eka wona. Yena a tibombisa hi ku va a tshama emavonini. Mutsari u paluxa ndhawu laha Stellah a humaka kona loko a ku:

> Mi hunguriwa hi marhandavula lawa mi tshamaka eka wona. Ndzi languteni kahle, phela mina ndzi huma le mavonini, ndzi ri siyani tinjhovo le marhandavuleni! (Nkuna, 1999:42).

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Mavalavulelo ya Stellah ya endlile leswaku ku va na hasahasa exikolweni. Endzhaku ka xibirekana, Xikhungusa un'wana wa n'wana wa xikolo u rhangile emahlweni ka Xigimo, Mbhulu na Gelegele va huma le ka va-Xikhungusa. Xikhungusa a a ambarile tinjhovo emirini, a a tamerile ni xigiya evokweni. Vadyondzi lavan'wana a va ri karhi va hlometela hi mafasitere. Va yimbelerile risimu leri vangeke hasahasa exikolweni hinkwaxo. Va hoxeterile maribye etitlilasini laha vana van'wana a va nga lavi ku huma. Stellah swi n'wi chavisile ku kondza a huma hi fasitere na yena. Mutsari u paluxa mbangu wa laha Stellah a nga tlula hi kona loko a ku:

> Stellah u tlurile a huma hi fasitere ra hofisi yakwe, kasi na yena a nga tlulanga swona, a vuya hansi a ta ku dziribya! Ku twala ku duma. Ku sala ku ninginika ni misava (Nkuna, 1999:43).

Hi xamundzuku Stellah u te vusiku sala endlwini, u komberile nuna a n'wi heleketa. Va fikile eMawewe hi awara ya mune nimixo. U fikile a tikhiyela ehofisini kutani nuna a tlhela. Loko dyambu ri xile vadyondzi va fiketerile laha va nga landzelela Xikhungusa eka junifomo ya tinhjhovo leti a va lerisiwile ku ti siya emarhandavuleni. Stellah yena a ri ehofisini a ti khiyerile. Leswi swi seketeriwa hi marito lawa ya landzelaka:

> Exikhongelweni Mangele u ringetile hi matimba ku suma tinsimu, kambe vadyondzi va nga yi ngheni. Vadyondzi va lan'wile va suka hi un'we-un'we, xikhongelo xi xaxa. Stellah hi yena a a ha tshamile le xikhotswanini. Loko ku ri swigingi se a sungurile ku swi tolovela, hikokwalaho a swi nga ha n'wi chuhisi (Nkuna, 1999:43).

Ku fikile maphorisa exikolweni, lexi va nga vutisa xona ntsena loko va fika exikolweni i phorisa Ngoveni leswaku u tshama kwihi? Ku huma exikolweni va lava ku kambela timhaka ta ti orali, ta Xibunu, Xinghezi na Xitsonga. Mutsari u ya emahlweni a paluxa mbangu wa

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

laha vakamberi va nga vulavula kona timhaka ta le xikolweni ku nga le hofisini ya Stellah loko a ku:

> Le hofisini Stellah u andlalerile mukamberi timhaka hinkwato ta siku, hambileswi a swi nga tivikani leswaku to tala timhaka leti a ti vula a nga va a ti kumile kwihi hikuva himpfhuka a tilotlerile a ku ri kona a beriwaka hi swimoyana. Stellah u lerisile ku tisa nongonoko wa tiorali laha ta Xitsonga a ti nyikiwa Ndlovu, ta Xibunu ti yisiwa eka Hlungwana, ta Xinghezi ti nyikiwa Ndhove loyi a a ha ku vuya hi le Ntsungeni (Nkuna, 1999:44).

Eka ntshaho lowu mutsari u tlhela a paluxa mbangu wa laha Ndhove a vuya kona ku nge le ntsungeni wa laha vakamberi a va vulavula kona timhaka ku nga le hofisini ya Stellah. Ku ya emahlweni Stellah u komberile ku famba na mukamberi Ndhove hi ku chava vadyondzi. Va fambile va ya fika eNghunghunyana. Mutsari u paluxa leswaku loko va fika eNghunghunyana se Stellah a vulavurile timhaka hinkwato eka Ndhove. A vulavula marito yo dlayisa Tinyiketo. Mukamberi u hetelerile a va na rivengo eka Tinyiketo hikokwalaho ka mahungu lawa a ya twile hi Stellah. Mutsari u paluxa mbangu loko a ku "loko va fika eNghunghunyana Ndhove se a a kumile mahungu yo tala, mayelana na Tinyiketo hambileswi a a nga vutisangi nchumu" Nkuna (1999:46). Hi kuma nakambe mutsari a paluxa mbangu wa ndhawu laha vanhu va yisiwaka kona loko va hlangene tinhloko loko a ku:

> Loko ku ri leswaku u ni rihuhu, laha eka ya mina sekete a hi kona eWeskoppies. A fambi a ya hlangana ni tinhlanyi le Weskoppies kumbe a a ta ya kumana ni lava va tirhanaka ni lava pengaka. Mina a ndzi yona psychiatrist ndzi Educationalist (Nkuna, 1999:47).

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Tinyeketo u tlhela a yisa tidyondzo ta yena emahlweni eYunivhesiti ya N'walungu, a endla Onasi ya Xitsonga. Mutsari u paluxa timhaka leti hi swivutiso swa mukamberi Ndlovu loko a vutisa Tinyiketo leswaku a yile kwihi hi Ravuntlhanu. Xivutiso lexi nhlamulo ya xona yi paluxa mbangu wa haha Tinyiketo a endlaka kona Onasi ya Xitsonga eYunivhesiti ya N'walungu loko a ku "nimixo a ndzi ri kwala xikolweni, kasi ninhlikanhi ndzi yile eYunivhesiti ya N'walungu" Nkuna (1999:48).

Mutsari u ya emahlweni a boxa mhaka ya ku tekela ehansi Xitsonga hi ku boxa leswaku a ri nga va yisi helo vadyondzi, kambe Xinghezi na Xibunu swi nga va yisa ekule ko fana na le Nghilandi hambi eAmerika na le Kapa. Mutsari u paluxa mbangu wa laha Xinghezi na ra Xibunu swi nga tirhaka ngopfu kona loko a ku:

> Mr Khandlele, ndzi kombela leswaku u va nyika timakisi, na wena wa swi vona leswaku swi ta ku nyumisa loko va pfumala timakisi ta Tsonga yinene, loko a ku ri ta Xinghezi kumbe Xibunu a swi antswa, a hi ta laya hikuva eka Xinghezi a hi ta va laya hikuva eka Xinghezi a hi ta va hi va tsona thikithi ro va fikisa eNghilandi hambi eAmerika, kasi Xibunu hiva tsona no ya fikisa eKapa, kambe Tsonga a yi nge va yisi helo (Nkuna, 1999:50).

Eka tsalwa hi tlhela hi kuma Ndhuma loyi a kumeke vito ra Bra Makhasa hi ku mbeyetela nsulavoya yin'wana leyi a yi lava ku n'wi sivela ku ya entirhweni rin'wana ra masiku. A a vindzukile swinene a hatlisela xitimela a karhi a lava ku ya entirhweni loko a kuma nsulavoya yi lava ku n'wi hlasela. Eku heteleleni Ndhuma hi yena a nga hlasela Nsulavoya. Ivi hi loko a kuma vito leri. Mutsari u paluxa mbangu wa laha leswi swi humeleleke kona loko a ku:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> Bra Makhaza a a tirhandzela vanhu. Vito rakwe ri voyamerile eka vunsulavoya kambe yena a nga ri yona nsula-voya. U ri kumile eDaveyton a ha ri mutirhi wa le Benoni forge (Nkuna, 1999:53).

Timhaka leti humelelaka eka tsalwa leri swi humelela eka Mahosi. Ku na siku leri n'wana wa Bra Makhaza Sagqino a nga vuya hi le xikolweni na papila ra ku rhamba vatswari. Papila a ri nga tshamisekanga, a ri tsariwile hi tindzimi to hambana. Leswi swi hlamarisile mukhalabya Bra Makhasa. Hi twa a paluxa mbangu eka timhaka leti loko a ku:

> I vadyondzisi va njhani vo tsandzeka ku tsala papila rinene. Hambi hina hi tshikeke eka Ntangha Nhungu, a hi hlanganiseli tindzimi loko hi tsala. Papila ra vatswari va laha Mahosi, njhe ri kala ri lava Xilungu? Xana i ncini lexi sivelaka munhu ku tsala papila hi Xitsonga a nga nghenisi ni rito rin'we ra Xinghezi ke? Mina a ndzi yi eka lowu nhlengeletano (Nkuna, 1999:55).

Emutini wa Bra Makhasa a ku xavisiwa byala. Vadyondzisi va xikolo xa Mawewe a va tshamela ku ya kona va ya tima torha. Ku na siku leri va nga ya va ya dzumba kona va nwa va tlhela va tibulela hi Xitsonga vulavulelo ra vona ku fikile laha va nga paluxa mbangu wa laha timhaka ta tsalwa leri ti humelelaka kona ku nga eAfrika-Dzonga. Leswi swi seketeriwa hi marito lawa:

> Swi tano ni le ka marin'wana ya hina yo hambanahambana kwala Afrika; Xichangana; Xihlengwe, Xinkuna na Xihlangana swa hambana kambe swa hlangana swi vumba Xitsonga (Nkuna, 1999:57).

Eka ku burisana ka vanhu lava, ku ya emahlweni va paluxa mbangu wa Afrika-Dzonga loko va hlela papila ra xirhambo. Eku heteleleni ka papila leri ku sayiniwa leswaku i "Head of the

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

subject" loyi a tsaleke. Ku boxiwile leswaku eAfrika-dzonga ku hava poso ya muxaka walowo. Leswi swi seketeriwa hi marito lawa "ku hava poso yo tano eka tindzawulo hinkwato ta dyondzo laha Afrika-Dzonga (Nkuna, 1999:58)" Manana Stellah Moyana a nga n'wi tsakeli Tinyiketo. Hi swona swi endleke leswaku a rhamba nhlengeletano ya vatswari ni vakamberi leswaku va ta hlongola Tinyiketo. Lexi hlamarisaka vakamberi van'wana va chava ku ya eka nhlengeletano. Ku boxiwa leswaku na yena Stellah a nga na mahanyelo. Mhaka leyi yi seketeriwa hi mahungu lawa:

> Kutani Hlungwani a hlamula a ku:"E-e, mina kwalaho a ndzi yi! Kasi timhaka ta kona ti khumba manana Moyana? Manana Moyana wa karhata swinene na n'wina ma n'wi tiva. Vadyondzi ni vadyondzisi va Mawewe hina hi tiva va rhulile swinene! Xana mi rivele leswaku u susile hi yini eLanga ke? (Nkuna, 1999:60).

Ntshaho lowu wu paluxa leswaku manana Moyana na yena u hava mahanyelo hikuva na le Langa u susiwile hi ku kholela vatirhikulobye. Mutsari u paluxa mbangu wa laha Stellah a tirha kona eku sunguleni, sweswi u le Mawewe. Nkulukumba Makhuvele nhloko ya xikolo xa Mawewe hi ku chava ku karhatiwa hi Tinyiketo u komberile lembe hinkwaro ku ti kuma a ri etihofisini ta vakamberi ku ya tirha kona. U tlhela a lava ku engeteriwa tsevu wa tin'hweti ku tirha kona. Timhaka leti ti paluxa nkarhi lowu Makhuvele a wu kombeleke ku tirha eka vakamberi, ni lowu a ha kombelaka ku engeteriwa. Mhaka leyi yi seketeriwa hi loko a boxa leswaku:

> Phela Makhuvele yaloye a a komberile lembe rin'we ntsena ku va a ta tirha haleno. Naswona se ri herile. U tlhela a kombela ku engeteriwa tsevu wa tin'hweti (Nkuna, 1999:61).

Ku vile na nhlengeletano ya vatswari exikolweni xa Mawewe. A ku tile vakamberi ku ta pfuna eka nhlengeletano ya kona. Xikongomelonkulu xa nhlengeletano hileswaku Stellah a a

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

lava leswaku vakamberi va hlongola Tinyiketo exikolweni. Vatswari vona loko va vulavula va vona swihoxo swo tala eka Stellah. Mutsari u paluxa mbangu wa laha timhaka leti ti humelelaka kona hi marito ya mukamberi Ndhove loko a ku "Avuxeni va tatana na vamanana! Namuntlha mi hi vona hi ri laha, hi twile xirilo laha Mawewe. Ndzi nga tivi leswaku hasa-hasa leyi yi nga va yi vangiwa hi yini? (Nkuna, 1999:67)".

Loko ndzavisiso wu ri karhi wu ya emahlweni hi kuma leswaku ku ni siku leri vana va xikolo a va tsakile swinene va yima ehekeni ya xikolo, a va ri karhi va phokotela mavoko eka vadyondzisi lava a va hundza. Ku hundzile na mudyondzisi Mangele, vana va nyanyile ku ba huwa va n'wi themendela leswi a ambarisile xiswona. Ku boxiwa leswaku a bombile swinene. A ambarile na magogolosi kutani va n'wi fanisa na Muguyo museketeri wo sungula wa xipano xa bolo ya milenge ya Afrika-Dzonga. Mutsari u paluxa mbangu wa leswaku timhaka leti ti humelela eAfrika-Dzonga. Leswi swi seketeriwa hi marito lawa:

> Lava va swi tivaka va ri hileswaku magogolosi lawaya a ya n'wi fanisa na Muguyo, museketeri nomboro *one* wa xin'wana xa swipano wa bolo yo raha ya laha Afrika-Dzonga hi malembe walawo (Nkuna, 1999:75).

Stellah yena u tile hi rivilo lerikulu a fika a kuma ehekeni ku tele hi vana va xikolo va karhi va cina muchongolo kutani a jikisa movha a tlhelela eNghunghunyana, a ya etihofisini ta vakamberi. Mutsari u paluxa timhaka leti a ti humelela eMahosi exikolweni xa Mawewe. Swilo leswi hinkwaswo swi humelerile hi nkarhi wo karhi naswona hi xihatla swinene. Mhaka leyi yi seketeriwa hi marito lawa:

> Movha wa Stellah wona wu ta hi rivilo wu nghena eMahosi. U te ku hefu, ehekeni ya Mawewe a kuma ku lo hontloo, naswona muchongolo se a wu ri karhi wu nyanya, vhilwa ra movha ri jikisiwile. Xilepulana xi kandziyiwa, movha wu bunyisa ritshuri

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> wa tlhelela eNghunghunyana, wu ya yimisiwa etihofisini ta vakamberi (Nkuna, 1999:77).

Ku na siku leri a ku fanele ku ta vakamberi nakambe eMawewe. Mudyondzisi Xivoni u tekile khadibokisi a tsala hi maletere lamakulu leswaku vakamberi a va pfumeleriwi ku nghena exikolweni. Mukamberi Hlungwani loko a ya u kumile khadibokisi rero. Yena u ri susile a veka emovheni a nghena exikolweni. U kumile ku nga ri na hasahasa, vadyondzisi a va ri eku dyondziseni ehandle ka Mangele loyi a lo titshamela a nga endli nchumu, ku tlhela ka Hlungwani, Ndhove u vutisile xiyimo xa le Mawewe, kambe nhlamulo yi ve leswaku a ku ri hava hasahasa. Mutsari u paluxa mbangu wa leswaku timhaka leti ti humelela eMawewe hi marito ya Hlungwani loko a ku:

> Ku hava mhaka yo tano eMawewe. Lexi mina ndzi xi voneke xo huma endleleni i muhwenga lowu; (a vula hi ku humesa tinotsi leti a ti namurhuteke ehekeni ra le Mawewe a komba Ndhove (Nkuna, 1999:81).

Tsalwa leri loko ri hlayiwa ku ya emahlweni hi kuma ku vulavuriwa hi tindhawu ta Afrika-Dzonga to fana ni leti landzelaka:

> Vahundzi lava nghenaka emadorobeni ya Johannesburg, Germiston, Benoni na Boksburg. Van'wana va hundzela ePitori ku ya vona swintshabyana swa ntumbuluko. Van'wana va endzela Table Mountain wa maribye ya ntumbuluko le Koloni (Nkuna, 1999:95).

Ntshaho lowu wu longoloxile tindhawu ta le Afrika-Dzonga. Ku komba leswaku timhaka leti ti humelela kona. Ku ya emahlweni ku na xikolo xin'wana xi nga tumbuluka hikokwalaho ka leswi vakulukumba a va nga tsakeli Tinyiketo, va n'wi phutisile yena na Mbeva leswaku a va

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

yi va ya rhangela xikolo lexintshwa xa Madzolonga. Mutsari u paluxa mbangu wa laha Tinyiketo se a yisiwaka kona hi ndlela leyi:

> Kunene hi xa mundzuku, Tinyiketo u sungurile ntirho eMadzolonga. A ku nga rhambiwangi yena ntsena, ku rhambiwile na vadyondzisi van'wana ku suka eMawewe va ya eMadzolonga. Kambe a va tshembisiwangi nchumu tanihi Tinyiketo (Nkuna, 1999:101).

Timhaka leti a ti humelela eMahosi a ti nga ha tshamisekanga. Xikolo lexi xa Madzolonga hi hala tlhelo a xi ri xikolo xa tincece. Hala tlhelo xi va sekondari. Mutsari u paluxa mbangu wa laha timhaka leti ti humelelaka kona loko a ku:

> Siku leri tlhandlameke, tincece ti kongomile kwale Madzolonga laha a ti siyile switulu swa tona kona. Nsimbhi yi chayile, vadyondzi va sekondari va yile exikhongelweni. Tincece na tona a ti tivekangi hansi, ti yile ku ya tihlanganisa na vabuti ni vasesi va tona (Nkuna, 1999:102).

Tanihi hilaha ku boxiweke hakona eku sunguleni, leswi a swi humelela eMahosi a swi vava. Tincece leti a ti ri exikolweni xa Madzolonga ti tlhele ti tlheriseriwa eRingetani. Mhaka leyi yi seketeriwa hi marito lawa "tincece ta vanhu ti landziwile ti guduriwa swa swimbutana ti tlhela exikolweni xa Ringetani (Nkuna, 1999:107)". Xikolo xa Madzolonga xi yimisiwile, Tinyiketo na vadyondzisikuloni va komberiwile ku hamba va ya etihofisini ta vakamberi ku kondza swilo swi tshamiseka. Va pfukerile kona masiku hinkwawo ku kondza va karhala va ya kombela ku tlheriseriwa eMawewe. Mutsari u paluxa mbangu wa laha timhaka leti ti humelelaka kona loko a ku:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> A swi bihangi, hi ta ya eMawewe, phela a hi hlongoriwanga, kumbe kwale Madzolonga mi hi arisaka ku ya kona. Ku kala mi ya lulamisa timhaka ta n'wina (Nkuna, 1999:111).

Ndzavisiso wu yile emahlweni wu kuma leswaku Tinyiketo na Tsolo eka tiposo leti a va tshembisiwile tona a va ti kumangi, a vo tlanga hi vona. Loko hi ya emahlweni hi kuma leswaku Tinyiketo u kumile poso ya vuDarekitara etihofisini ta 'magister' kwale Pitori. Mutsari u paluxa mbangu wa laha Tinyiketo a nga kona eka nkarhi wa sweswi loko a ku:

> Tinyiketo a a tshamile eka yin'wana ya tihofisi kwale MAGISTER ePitori. Phela se a a ri Darekitara wa tidyondzo ta swa tindzimi etikweni hinkwaro (Nkuna, 1999:119).

Tinyiketo hambileswi a va nga n'wi khomi kahle, loko va n'wi tsalela papila ro n'wi rhamba leswaku a va kona eka nhlengeletano yo pfuneta eka xiphiqo xa tindzimi leti nga kona eswikolweni swa Nghunghunyana-Makhado. A nga va khomelanga, kambe u yile a ya va xivulavuri xa siku. Leswi swi seketeriwa hi marito lawa:

> Erivaleni ra mintlangu ra Nghunghunyana hi siku ra ti 31 ta Mudyaxihi a ku lo hontlo, hi vanhu, ngopfu vadyondzisi va xifundza xa Nghunghunyana-Makhado. ... Tinyiketo u yimile exitejini, endzhaku ko yingisela swipichi swo huma eka minhlangano, vakamberi, na Ndzawulo ya xifundza.... (Nkuna, 1999:126).

Mbulavulo wa Tinyiketo wu endlile leswaku vanhu vo tala va xalamuka, va vona ririmi ra vona ri ri na nkoka. Hinkwavo lava a va nga n'wi lavi, loko a gimeta ku vulavula va tsutsumerile eka yena va n'wi qavula no n'wi vukarha va n'wi khensa.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

4.7. Dyondzo

Eka tsalwa leri ra... *Ri hava xilondza* dyondzo leyi kumekaka i ya leswaku hi fanele ku va hi tekela enhlokweni ririmi leri hi mameke rona hi tshika ku ri vonela ebodhleleni loko hi tlhelo hi tlakusa tindzimi ta van'wana, xik. Xinghezi. Dyondzo leyi yi humelerisiwile kahle hi pfunetiwa hi mbangunkulu na mimbanguntsongo leyi tirhisiweke hi mutsari. Dyondzo yin'wana hileswaku tindzimi hinkwato ti ni nkoka wo ringana, ntsena mavonelo ya vanhu hi wona ya endlaka leswaku hi vona onge tin'wana tindzimi i ta le henhla hi xiyimo ku tlula tin'wana. Ku hambana ka mimbangu, wa le henhla (eswikolweni) ni wa le hansi (emakaya) hi tlhelo ra xiyimo swi endla leswaku dyondzo leyi yi va erivaleni eka hungutsalwa leri.

4.8 HUNGUTSALWA RA C.M. LUBISI RA I VUTOMI (1998)

4.9. Manghenelo

Eka tsalwa ra *I vutomi* (1998) ku ta paluxiwa mbangunkulu na mimbanguntsongo tanihi laha yi pfunetaka hakona ku humelerisa hungu ra hungutsalwa leri. Ku ta paluxiwa tindhawu hinkwato laha timhaka ti humelaka kona. Tindhawu tin'wana ti nga languteka ti nga ri ni nkoka wa le henhla, kambe hi ntiyiso ti ta paluxiwa hikuva ku ni swin'wana eka tona leswi pfunetaka ku humelerisa hungu ra mutsari.

4.10 Nhlamuselo ya vito ni vuhandle bya tsalwa

Tsalwa leri ri thyiwile vito ra rona *I Vutomi*. Timhaka leti humelelaka eka tsalwa leri, eka vutomi bya masiku hinkwawo ta humelela. Vito ra tsalwa ri vula leswaku swilo swin'wana ni swin'wana leswi humelelaka swi nga va swo saseka kumbe swo biha, hi fanele hi swi amukela hikuva i vutomi. Hi marito man'wana, munhu a nge humeleriwi ntsena hi leswi swi

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

n'wi tsakisaka ntsena. Loko a humeleriwa ni swo biha u fanele a swi amukela leswaku i vutomi hikuva loko a swi nga humelelanga yena a swi ta humelela mani.

Mbangu laha hungu ra tsalwa ri sungulaka kona ni timhaka tin'wana ta nkoka endzeni ka rona ti kombisiwile hi xifaniso xa le handle ka hungutsalwa leri. Ehandle ka tsalwa leri ku fanisiwile movha wo tshwuka lowu nga eka mbangu wo karhi, ku nga le riweni. Movha lowu wu pfuriwile rivanti ra le ndzhaku laha ehenhla ka xitulu ku nga na phepha leri hi nga tsalatsariwa mepe na swiletelo. Ehandle ka movha lowu ku yimile xifanyetana lexi khomeke mbhoma xi honokile ku lava ku teka xiphephana lexi nga endzeni ka movha. Mbangu lowu hi wona wu khomeke swinyingi swa leswi nga ta humelela endzeni ka tsalwa.

Vuhandle lebyi bya tsalwa byi tlhela nakambe byi kombisa mbangu wun'wana lowu timhaka ta tsalwa ti nga ta humelela kona, eka mbangu lowu hilaha ku nga na miako yimbirhi yikulu. Vuhandle lebyi byi fambelanisiwa ni miako ya le Yunivhesiti ya N'walungu laha Billy Masungu na Dave Sekhukhune a va tirha kona. Mimbangunkulu ya hungutsalwa leri yi leka tindhawu timbirhi leti kombisiweke eka vuhandle bya hungutsalwa leri, ku nga le Yunivhesiti ya N'walungu na le ntshaveni ya Maqoebaskloof.

4.11 Nkongomelo wa tsalwa

Mutsari eka tsalwa leri a a lava ku fikisa hungu ra leswaku emitirhweni vanhu va lava ngopfu ku kuma switulu swa le henhla hi tindlela to biha to fana ni ku dlaya. Nkongomelo lowu u wu paluxa hi ku tirhisa mbangu wa le Yunivhesiti ya N'walungu laha Dave Sekhukhune a a lava xitulu lexi a xi ri na Billy Masangu. Nkongomelo wun'wana hileswaku vugevenga a byi hakeri nchumu hikuva munhu un'wana ni un'wana u fanele ku hanya hi swa nyuku wa yena. Mbangu wa le ntshaveni ya Maqoebaskloof laha vugevenga byi nga humelela kona ni mimbangu yin'wana lomu swigevenga a swi tsutsuma swi ya kona yi humelerisa nkongomelo wa hungutsalwa leri.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

4.12 Nkatsakanyo wa tsalwa

Tsalwa ra *I vutomi* ri vulavula hi vugevenga lebyi katsaka Dlayani Killer Muhundzisi na Hlomani Matlharini lava xaviweke hi Dave Sekhukhune, muleteri eYunivhesiti ya N'walungu. Yunivhesiti ya N'walungu hi wun'wana wa mbangu wa nkoka eka tsalwa leri. Dave a xavile tinsulavoya leti leswaku ti balesela movha wa mutirhikulobye wa yena, Billy Masangu. Xivangelonkulu xa mhaka leyi a ku ri ku navela ka xitulu ha le henhla hi Sekhukhune. Sekhukhune na tinsulavoya va lukile rhengu leri va heta. Dave u va nyikile xiphephana lexi a xi dirowiwile mepe hala ndzhaku ka xona a ku tsariwile hi voko swiletelo swa hilaha a va fanele va tirha hakona. Mahungu lawa xikan'we ni mepe a swi ri na nkoka swinene hikuva a swi komba ndhawu, nkarhi ni mukhuva lowu a va fanele va tirha hakona ku sula ndzuti wa Billy enghoheni ya misava. Ku baleseriwa ka movha wa Billy Masangu entshaveni ya Magoebaskloof lowu nga wun'wana wa mbangu eka tsalwa leri ku vile hilaha swi ringanyetiweke hakona. Tinsulavoya ti tirhile hi ku tinyiketela ni vutsembeki lebyikulu. Leswi swi tikomba hiloko va lavile ni ku vutla vutomi bya Davula loyi a swi tikomba a va vonile loko va balesela. Davula u tiponisile hi ku ri hlaneka, loko hi tlhelo vona swi va tsandzile hikokwalaho ka ku heleriwa hi maqulu.

Davula a a ri murisi wa tihomu ta Jordaan. Hi nkarhi wa ku balesela a a ri ku rhendzelekeni na ntshava ya Magoebaskoof a ri ku laveni ka homu leyi a yi lahlekile. Davula u vuye a tsandzeka ku kuma homu hikokwalaho ka nchavo lowu vangiweke hi ku balesela. Mbuyelo wa muxaka lowu a wu hlambisa timbilu eka Jordaan, hikokwalaho Davula u vuye a hlongoriwa hi vusiku byebyo. Hambiswiritano, u hlongoriwile a ringetile ku hlamusela xivangelo xo tsandzeka ka yena ku lava homu a ya emahlweni, ku nga ku baleseriwa ka movha lowu a swi tikomba wu tlhele wu wela eriweni.

Mhangu ya ku baleseriwa ni ku pona ka Billy yi vuye yi hangalaka. Emahungwini va tivisile hi ta mhangu leyi ni leswaku loyi a nga pfunaka hi vuxokoxoko u ta tikumela khume ra

© University of Venda

magidi ya tirhandi. Mahungu lawa ya tlangi[illegible] mhenleketo ya Jordaan hikuva a twile Davula a vulavula hi ta mhangu leyi, kambe a nga yi tekeri enhlokweni naswona a tlherile a xi hlongola. Jordaan u vone swi antswa a teka Matlou va landza Davula. Mutirhi loyi a ku tiva lomu Davula a xi huma kona. Va fambile va ya xi kombela eka malume wa xona lava a va tshama na xona tanihileswi mana wa xona a a lovile naswona a xi ri hava tatana.

VaDlayani va tikumile va karhi va lahlekeriwile hi phepha leri a ri ri na mepe. Handle ko kanakana va swi tivile leswaku wu ta va wu tekiwile hi xifanyetana lexiya va nga tsandzeka ku xi duvula siku leri va nga balesela harona movha wa Billy. Va kunguhatile ku ya xi dlaya hi vusiku byebyo. Makungu ya vaDlayani yo lava ku kuma xifanyentana hikokwalaho ka mepe a ya vangi hilaha va pimeke hakona tanihi leswi Davula a nga ri kona epurasini. Va vuye va khoma un'wana wa vatirhi va le purasini loyi a yile na Jordan a va vikerile leswaku hi xona xi nga va pfunaka hi vuxokoxoko hikuva mhangu yaku baleseriwa ka Billy a xi yi vonile. Davula u nyikile maphorisa vuxokoxoko lebyi a ri na byona mayelana ni vugevenga lebyi. Swigevenga swi tlhele swi dirowiwa ku ya hilaha Davula a swi voneke hakona. Loko ku ri Dlayani na Hlomani va vuye va swi vona leswaku ku tekiwa ka Davula hi maphorisa se a swi va tshineta ekusuhi na khombo. Leswi a swi nyanyisiwa hileswi na maphephahungu se a ya nyika timhaka na swifaniso swa vona, hambileswi a swi dirowiwile hi voko a va humile hi ntiyiso. Davula u tlhele a nyika maphorisa mepe lowu a wu yivile emovheni wa swigevenga hi siku ra mhangu. Mepe lowu wu va pfunile laha va nga kota no khoma mudirowi tlhelo mutsari wa wona yena Dave Sekhukhune. Dave u nyikile Maphorisa vuxokoxoko byo enete hi swigevenga leswi ku katsa ni laha va nga va lavelaka kona. Swifaniso swa vona eka maphephahungu se a swi huma sw ri na mavito ya vona hikuva Dave a va nyikile. Nchavo lowu wu va endlile leswaku va luka rhengu ro balekela eJoni. Leswi se a va ri vanharhu na mutirhi wa Jordaan Matlou loyi va n'wi yiveke, na swilo laha ndleleni a swi nga va oloveli ngopfu hikuva a va boheka ku tshama va ri karhi va n'wi rindza. Va fike endleleni va tekela Mulungu un'wana movha wa yena va n'wi siyela wa vona. Leswi

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

maphorisa a ya ri eku va laveni va fikile va kuma movha lowu, kambe wu ri na Valungu lava a va ha chavile. Valungu va hlamuserile leswi nga humelela va tlhela va va nyika na vuxokoxoko bya movha lowu va wu tekeriweke.

Maphorisa ya yile emahlweni no hlongorisa movha lowu vaDlayani a va famba hi wona. A swi nga ta va olovela ku va khoma hikuva movha wa vona a wu tsutsuma ngopfu. Ku pfunile ngopfu maphorisa lawa a ya famba hi xihahampfhuka hikuva vona va kotile ku vona movha lowu. Ku foneriwile maphorisa emahlweni leswaku va pfala mapatu ku ri xikongomelo xo lava ku kuma movha lowu vaDlayani a va famba hi wona. A swi olovanga ku va Dlayani na Hlomani va pona ku khomiwa eka siku leri. Ku khomiwa ka vona a ku tisa ntsako embilwini ya Jordaan hikuva hakunenene u yi kumile mali leyi a yi tshembisiwile. Dlayani na Hlomani va gweviwile malembe yo ringana, kasi Sekhukhune yena u gweviwile tin'hwetinyana. Ku vuya ka yena ejele u hlanganile na Billy kutani a kombela ku rivaleriwa hiloko Billy a vula leswaku "I vutomi".

4.13 Mapaluxelo ya mbangu

Eka tsalwa leri eku sunguleni ku boxiwa leswaku Jordaan a a fumile swinene. Murisi wa swifuwo wa yena a ku ri Davula. Eka siku leri Davula a ri eku laveni ka homu leyi a yi n'wi lahlekerile. Mutsari u paluxa mbangu wa laha timhaka leti ti humelelaka kona loko a ku "Davula a ri ku rhendzelekeni kwala hansi ka ntshava ni riwa ro enta swinene ra Magoebaskloof (Lubisi, 1998: 1)" Mbangu lowu wa le hansi ka ntshava wu kombisa xiyimo xo tika lexi Davula a ri eka xona hikokwalaho ka swivangelo swa vusiwana byo risa tihomu a ha rintsongo. Mbangu lowu wu endla leswaku vahlayi ni vaxopaxopi vava ni ntwelavusiwana eka Davula loko va pimanyisa ndhawu leyi a a ri eka yona ni malembe ya yena.

Davula loko a ri karhi a lava homu u vonile movha wa (4x4) eswihlahleni. U chavile swinene ku vona movha wolowo eka ndhawu yaleyo. U tlhetlhele endzhaku, a sirhela hi swihlahla , a

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

tlhela a ta jumela tanihi murisi, a ta hi le tlhelo ka movha hi xikongomelo xo hlometela no vona lava a va ri endzeni ka wona. Davula u tekile mepe wa tinsulavoya endzeni ka movha kwale swihlahleni. Mutsari u paluxa mhaka leyi loko a ku:

> Davula xi lo languta matlhelo hi vukheta swinene xi nga voni munhu, xo pfula rivati, xo mepe wee, xo pfala, xi wu phutsa-phutsa kahle xi wu chela exikhwameni ivi xi nghena endzeni ka swihlahla (Lubisi, 1998: 2).

Davula u lavile swinene homu eka mbangu lowu wo chavisa, kambe a nga yi kumanga, ku kondza a anakanya ku tlhelela eka Jordaan a ya n'wi byela ntiyiso wa leswaku homu a nga yi kumi. Davula a a lava ku tlhela hi laha a teke hakona, kambe loko a ehleketa mepe ni movha u chochoverile a ya emahlweninyana, a ri ku tlhandlukeni ka xintshabyana, a tlhandlukela eN'walungu leswaku a ta kota ku humelela eka patu ra xikontiri ro huma eTzaneen ri ya eka lera Pietersburg. Mutsari u paluxa mbangu loko a boxa marito lawa "....a tlhandlukela eN'walungu leswaku a ta ya humelela egondzweni ra xikontiri ro huma eTzaneen ri ya ePietersburg (Lubisi, 1998: 3)".

Ndzavisiso lowu wu komba leswaku Davula u vonile tinsulavoya kutani a ringeta hi matimba ku tsutsuma swinene. Ku nga ri khale ku twakarile ku duma ka movha kutani ku tlhela ku twakala mpfumawulo wo balesela swinene swi tikomba xikan'we leswaku a ku baleseriwa movha wolowo. Mutsari u paluxa ndhawu leyi movha a wu ta hi kona loko a ku "Exikotirini ku twala mpfumawulo wa movha, wu twalela ekulenyana. A wu ta hi le Tzaneen, wu kongoma ePietersburg (Lubisi, 1998:5)".

Tinsulavoya ti vonile xifanyetana Davula, ti ringeta hi matimba ku xi balesela, kambe xifanyetana xi pona ri ahlamile . Ku ya emahlweni hi kuma Mathevula, loyi nga teka livhi yo

© University of Venda

University of Venda

ya eku dyondzeni ka B.A eYunivhesiti ya N'walungu. Mathebula u hlangane ni mhangu ya movha lowu nga wela eriweni. Mutsari a paluxa mbangu laha movha wu weleke kona loko a ku:

> A ku ri empfhukeni, entshaveni, exikarhi ka Tzaneen na Haenesburg, ko pona a ku ri kona. Hodela ya Magoebaskloof a yova kwalamu ka ntlhanu wa tikilomitara ta ku suka kwalaho (Lubisi, 1998:10).

Mathevula u ve na ntwelavusiwana eka Billy hikuva a kunguhate ku nghena eriweni a n'wi pfuna, va huma va ya ponela exibedhlele. Mutsari u paluxa mbangu wa laha exibedhlele loko a ku "ambala hi famba", ku vula muongori hi rito ro nonoka, no xavelela, a tshinelerile swinene eka Mathevula (Lubisi, 1998: 12)". Hi hala tlhelo Davula loko a vuyile eka Jordaan a a n'wi hlamusela leswi a hlanganeke na swona, a nga tshembanga, yena a a lava homu ya yena. Mutsari u paluxa mbangu eka mhaka leyi loko a ku "a ndzi lavanga ndzi ya emahlweni hikuva a va lava ku ndzi dlaya le Magoebaskloof (Lubisi, 1998:13)".

Hi marito lama tshahiweke, Davula u kombisa khombo leri a ri ri kona eka mbangu lowu a a ri eka wona, kambe Jordaan a nga swi tekanga. Va burisanile hi mhaka leyi ni nsati, kambe nsati wa Jordaan a tiyisisa leswaku Davula a hlongoriwa. Loko a nga se hlongoriwa vusiku byebyo a tshamile a ri karhi a languta mepe lowu a wu tekeke emovheni. Mepe wu paluxa mbangu wa laha timhaka leti ti humelelaka kona hi ndlela leyi "Kambe lowu mepe a wu nga ri wa misava. A wu ri wo suka eYunivhesiti ya N'walungu ku fika eNkowankowa. A wu kombisiwile ni hi miseve (Lubisi, 1998: 17)"

Mutsari u paluxa ndhawu ya le Pietersburg laha ku nga na Yunivhesiti ya N'walungu u tlhela a paluxa na mhaka ya leswaku xilokixana xa Mankweng xile kusuhisuhi ni Yunivhesiti ya

© University of Venda

N'walungu. Leswi swi seketeleriwa hi marito ya wa ya landzelaka "O, kasi Yunivhesiti ya N'walungu yi le kusuhi ni xilokixana lexi va nge i Mankweng? (Lubisi, 1998: 17)". Mbangu lowu boxiwaka hi mutsari wu pfuneta ku humelerisa hungu ra yena hi lowu nga wa ntiyiso naswona wa tiviwa hi vanhu vo tala lava tivaka ndhawu leyi ya Mankweng.

Ndhawu ya Moriya na yona yi ni ndhuma ePietersburg. Mutsari loyi u yi boxile. U hi paluxela leswaku na yona yi le Polokwane. U tlhela a vulavula hi Turfloop leyi na yona yi nga le Polokwane laha Yunivhesiti ya N'walungu yi nga kona. Mutsari u paluxa ndhawu leyi hi ndlela leyi landzelaka:

> O, ku suka eYunivhesiti u fambanyana u ya edzongeni u kuma gondzo lerikulu ro ta haleno Tzaneen! O, kasi Moria yi le ndhawini leyi! Mina a ndzi ku kumbe yi le kule swinene. Hmm! Hawu, xana hikwalaho ka yini miseve yo ta hi le Turfloop na yo huma eNkowankowa yi hlangana eMagoebaskloof laha movha a wu yimele kona ke? (Lubisi, 1998: 17-18).

Jordaan a ri ni nsele na nsati wa yena va hlongorile Davula vusiku byebyo. A va nga pfumeli hinkwaswo leswi a swi vuriwa hi Davula. Kunene u fambile vusiku byebyo a mitiwa hi xinyami. Leswi swi seketeriwa hi marito lawa:

> Davula a ambala hembhe, a languta –lunguta. Loko a nga siyi nchumu. A ku nga ri na nchumu. Xin'wana lexi a a ta xi teka. Hiloko a rhwalela phepha ra mepe leri a ri phutsa-phutsiwile ri hundzuka xibutsa, a ri chela exikhwameni, a huma eku vonakaleni a nghena emunyameni laha ku nga ni ku getsela ka meno (Lubisi, 1998: 18).

© University of Venda

Davula u fambise xisweswo a nghena exinyatsweni. Jordaan u n'wi lerisile ku ya tshama entshaveni na timfenhe. Marito ya Jordaan a ya vavisa swinene, a ya komba leswaku munhu Wantima u n'wi fanisa na timfenhe. Ku ya emahlweni, Davula u paluxa mbangu wa laha a humaka kona ku nge le Bush, leswi seketeriwa hi marito lawa "a famba hi ku hatlisa, a ti byela ku ka a nga ha tsutsumi. Kona a a ta tsutsuma ku ya fika kwihi? EBuxi kule ka kona! (Lubisi, 1998:19)". Davula a pfa a ehleketa leswi a tiseke swona eTzaneen, epurasini ra Jordaan leswaku loko a ku nga lovanga mana wa yena ingi maxangu lawa a ma vonaku a nga ri ku ma voneni. Yena a nga kalangi a va na tatana, mana wa yena a nga kalanga a tekiwa. Hambiswiritano, mana wa yena a tikumele xitandi kwale Buxi laha a va tshama va ri vambirhi.

Mana wa yena a tihanyela hi ku xavisa swiambalo swa masekeni. A tshamela ku ya eDurban a ya xava swiambalo a ta xavisa. Mutsari u paluxa ndhawu laha mana wa Davula a xava kona swiambalo swo xavisa, ku nga le Durban. Mutsari u paluxa mbangu hi ndlela leyi "N'hweti yin'wana na yin'wana a a ya eDurban a ya xava masekeni a ta xavisa (Lubisi, 1998:19)" Endzhaku ka loko mana wa Davula va hundzile emisaveni, Davula a hlayisiwa hi malume wa yena. Mutsari u paluxa mbangu wa laha malume wa Davula a a tshama kona loko a ku "Davula a a sungula ku tivona a fikile ekaya ka malume wa yena eSongeni (Lubisi, 1998:23)". Eka ntshaho lowu hi kuma mbangu wa ndhawu ya le Songeni laha xiphemu xin'wana xa tsalwa leri xi humelelaka kona. Songeni hi yin'wana ya tindhawu leti kumekaka eBush.

Endzhaku ka ku kuma lifiti, mutsari u ya emahlweni a kombisa leswaku loko Davula a karhi a famba ematshan'weni yo va xilorana xi kongoma lomu Davula a ya kona, xi fike xi yima vavasati lava a a ri na vona elorini va chikile, na yena a boheka ku ehla kona. Mutsari u paluxa ndhawu leyi xilorana xi nga famba hi kona loko a ku:

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

> Timboni ta xilorana a ti voninge eka bodo ya Hoedspruit na Lydenburg. A va fikile eka mfungho wa T. A swi boha va jikela evuxeni, va teka patu ra Hoedspruit (Lubisi, 1998:23).

Ntshaho lowu wu paluxa ndhawu laha timhaka a ti humelela kona. Munhu loko a hlaya marito lawa emiehleketweni ya yena u vona laha timhaka ti humelelaka kona. Vavasati lava a a kandziyile na vona a va tshama eka ndhawu leyi vuriwaka Cottondale, kambe laha a ku ya Davula a ku ri emahlweni. Mutsari u paluxa mbangu wa laha vavasati lavaya a va tshama kona loko a ku "eCottondale! Wansati yoloye wa vumbirhi a hlamula. Kunene a va ta fambisana, Davula a ehleketa, kambe yena a a ya ekulenyana ku ri na vona (Lubisi (1998:24)".

Davula ni lava a a ri na vona va fambise sweswo hi milenge ku kondza ku fika movha wa Malatjie lowu a wu fanele ku va kandziyisa. Malatjie a swi navela ku pfuna vavasati lavaya a va kandziyisa, kambe hikokwalaho ka Davula u va tshikile a nga va pfuni. A a boxa leswaku yena a nga kandziyisi vavanuna na vusiku. Va fambile hi milenge ku kondza ku fika movha wun'wana lowu wona wu nga va kandziyisa. Leswi vavaka hi loko movha lowu wu fika wu heleriwa hi petirolo. Petirolo a va fanele ku yi kuma eJockman. Mutsari u paluxa mbangu wa ndhawu laha a va fanele ku xava kona petirolo loko a ku "Garaji leyi nga kusuhi yi le Jockman, ku vula munghana wa muchayeri. Jockman a yi ri kulenyana hi ku tiva ka Davula (Lubisi, 1998:26-27)".

Mutsari u ya emahlweni a paluxa leswaku timhaka hinkwato eka tsalwa ti humelela eAfrika-Dzonga. Hi twa hi loko phorisa Maake a lotlula hofisi a nghena a pfula makheteni ya mafasitere hi ku koka ntambu leyi yi ma khomeke kutani a teka xikhoma mujeko wa Afrika-Dzonga a veka henhla ka tafula. Mutsari eka ndzimana leyi u paluxa mbangu loko a ku "A teka xikhoma-mujeko wa Afrika-Dzonga a xi veka henhla ka tafula (Lubisi, 1998:28)".

© University of Venda

Mbangu eka tsalwa leri wu tlhela wu humelela wa H. Mabena loyi wo tirha eka thelevhixini, loyi a a teka mahungu eka mafokisi kumbe maphorisa. Mbulavurisano wa vona wu paluxile mbangu wa laha Masangu a tirhaka kona ku nga le Yunivhesiti ya N'walungu, leswi swi seketeriwaka hi marito lawa:

> Fokisi Maake, xana mhangu leyi yi humeleleke tolo ya ku baleseriwa ka movha wa nhloko ya Ndzawulo ya 'Curriculum Studies' eYunivhesiti ya N'walungu yena nkulukumba Masangu mi yi tekerile enhlokweni tani hi vahlayisi va nawu ke? (Lubisi, 1998:34).

Hi marito ya ntshaho lowu, xivutiso xa fokisi Xivambu eka Mathevula na xona xi paluxa mbangu wa laha nghozi yi humeleleke kona ku nga le ntshaveni ya Magoebaskloof. Leswi swi seketeriwa hi marito lawa ya landzelaka "Nkulukumba Mathevula", ku vula Xivambu, "Ma nga hi hlamusela hinkwaswo leswi humeleleke tolo le ntshaveni ya Magoebaskloof (Lubisi, 1998:35)".

Hi hala tlhelo Davula a hetelerile a fikile ekaya eka malume wa yena. Mutsari u paluxa nkarhi lowu Davula a nga fika hi wona ku nga ni vusiku. Hi twa ku paluxiwa nkarhi hi ndlela leyi landzelaka "Kutani hikokwalaho ka yini u fikile ni vusiku ke? U lo ku hlongola ni vusiku? (Lubisi, 1998:37)". Marito lawa yo kombisa nkarhi ya boxa vubihi bya Jordaan byo hlongola Davula ni vusiku handle ko n'wi twela vusiwana. Mhaka leyi ya nkarhi wa vusiku yi ni nkoka ku kombisa leswaku swi humelela kwala vuton'wini ku va munhu a nga tweriwi vusiwana nkarhi wun'wana.

© University of Venda

Maphorisa va ringetile ku endla ndzavisiso wa ndzi leyi humeleleke Billy Masangu le Magoebaskloof. A va hambana hi miehleketo. Mutsari u paluxa tindhawu laha maphorisa a va famba va endla ndzavisiso eka tona hi ndlela leyi:

> Hi swona ke, vavanuna, mina ndzi ri a hi avaneni. N'wina kumani maphorisa mi ya le makhwatini mi ya endla ndzavisiso. Mina ndzi ta ya eka swihangalasa-mahungu ndzi ya va tivisa. Ku suka kona ndzi ta ya le Yunivhesiti ndzi ya fokisa Mathevula (Lubisi, 1998:42).

Mutsari u paluxa leswaku Mathevula u dyondza eYunivhesiti ya N'walungu a antswisa tidyondzo ta yena. Fokisi Xivambu u yile kwale Yunivhesiti ku ya endla ndzavisiso wa ku dlawa ka Billy eka Mathevula. Mutsari u paluxa mbangu hi ndlela leyi landzelaka "riendzo ro ya eYunivhesiti a ri vanga na swihlamariso eka Xivambu. U fikile a kuma Mathevula a ha yile etlilasini (Lubisi, 1998:44)".

Hi hala tlhelo hi kuma mbangu wun'wana lowu nga ni nkoka eka hungu ra tsalwa leri, ku nga xikolo xa phurayimari xa le Potgietersrus, laha a ku dyondza vana va Vantima na Valungu. Vatswari va va Valungu a va nga swi lavi leswaku vana va vona va hlangana na vana va Vantima. Ku na siku leri N'wamapurasi Jordaan a ti tshamerile ekaya ka yena a tivonela mahungu eka thelevhixini. U kumile va karhi va komba mahungu ya xikolo lexi. Mutsari u paluxa mbangu hi ndlela leyi landzelaka "a ku ri na mahungu lawa Jordaan a ma langutile hi mahlo ngati, ku nga xiyimo xa vana va xikolo exikolweni xa phurayimari xa le Potgietersrus (Lubisi, 1998:48)".

Ndzavisiso lowu wu ya emahlweni hi ku kombisa leswaku Jordaan eka mahungu u twile na leswaku loyi a nga pfunaka hi vuxokoxoko bya ku dlayiwa ka Billy Masangu a nga nyikiwa

© University of Venda

mbuyelo wa mali yo ringana dzana ra magidi [illegible]i. Mhaka leyi yi nyanyurile Jordaan. U tsundzukile na leswaku a twile mhaka leyi hi Davula khale ka mutirhi wa yena. A a nga n'wi tekelanga enhlokwei loko a swi vula Davula. Mutsari u paluxa mbangu wa timhaka ta swigevenga e Magoebaskloof hi ndlela leyi landzelaka:

> A ndzi lavanga ndzi ya emahlweni. Ava lava ku ndzi dlaya le Magoebaskloof ..a ..a ndzi hembi. Swigevenga swimbirhi a swi pakile movha emakhwatini. Onge va baleserile na movha kwahala (Lubisi, 1998:49).

Mbangu wun'wana wu tlhela wu humelela loko eyunivhesiti rhekitara a komberile valeteri ku ta hlangana na yena exithezini xo hetelela xa vukhumen'we. Rhekitara Baloyi u endla xihoxo xo lava ku Sekhukhune a pfa a khomerile profesa Masangu. A nga swi tivi leswaku hi yena a nga thola swigevenga ku hlasela Masangu. Mutsari u paluxa mbangu wa laha va hlengeletaneke kona loko a boxa leswi:

> Hi nomo lowu tani hilaha rhekitara a a lerisile hakona, valeteri va Ndzawulo ya Curriculum Studies a va hlengeletanile exithezini xa vukhume-n'we ku nga xithezini xa rhekitara. Van'wana hambileswi a va ri valeteri, xithezi lexi ava nga xi tolovelangi (Lubisi, 1998:51).

Swigevenga leswi a swi thoriwile hi Sekhukhune ku nga Dlayani na Hlomani hi fikile laha va nga burisana hi mhaka ya ku dlaya vuthala bya ku gevengiwa ka Billy Masangu. Ku fikela loko va twanana ku famba va lava Davula leswaku va xi dlaya. Mutsari u paluxa mbangu wa laha Jordaan a a tshama kona, naswona a ku tirha Davula hi ndlela leyi landzelaka:

© University of Venda

> Hi ta xi kuma kwihi? Hlomani, a hundzisela fole ka Dlayani. Dlayani a teka fole a dzaha xifanyetana emakhwatini ku ri karhi kuna mpfula! Ndhawu liya ku hava miti handle ka purasi leri nga le hansi ka ntshava ku ya eTzaneen (Lubisi, 1998:55).

Jordaan u ehleketile ku famba a lava Davula leswaku xi ta n'wi pfuna hi vuxokoxoko bya vugevenga bya le Magoebaskloof. U fambile ku kondza a ya fika eka eSongeni. Mutsari u paluxa mbangu wa laha malume wa Davula a tshama kona hi ndlela leyi landzelaka:

> Tani hileswi xo veketela xi bolaka, Jordaan a nga ha yimelanga mundzuku, u lo teka bakkie ya yena ni mutirhi wa Wantima va kongoma eBuxi. Va fikile eBuxi hi ndzhenga, va sungula ku vutisela no lava swinene. Nkateko wu va werile, va ya ku ka malume wa xijahetana kona eSongeni humelele! (Lubisi, 1998:56).

Ku burisana ka Jordaan na malume wa Davula ku paluxa mbangu wa leswaku Jordaan u huma eTzaneen leswi swi paluxiwa hi marito lawa ya landzelaka "Mina ndzi Jordaan wa le Tzaneen, ku titivisa Mulungu loko yena na mutirhi wa yena va nyikiwile switulu va tshama" (Lubisi, 1998:56)".

Mhaka yin'wana ya nkoka hiloko Hlomani na Dlayani va khomile Matlou endzhaku ka ku hambana ka yena na Jordaan. Va n'wi konananisile swinene leswaku u tiva yini hi Davula handle ka swona loko a nga vulavuli ntiyiso a va ta herisa vutomi bya yena. Mhaka leyi yi seketeriwa hi mutsari loko a paluxa mbangu hi ndlela leyi landzelaka "Namuntlha Mulungu a a te ndzi ya n'wi komba ekaya ka mufana le Songeni eBuxi (Lubisi, 1998:68)". Va ringetile ku

© University of Venda

chavisa Matlou leswaku a va byeli ntiyiso ku [illegible] byela leswi yena a tivaka swona. Eku heteleleni va pulanile ku famba na Matlou eka va Davula eBuxi. Mhaka leyi yi seketeriwa hi mutsari loko a paluxa mbangu hi ndlela leyi landzelaka:

> Hlomani na Dlayani va yile vaya yima hi lahaya, va pulana goza leri a ri ta landzela. Va tibyerile ku famba na Matlou a va va komba ka va Davula ebuxi hi madyambu ya siku leri Landzelaka (Lubisi, 1998:69).

Jordaan u hemberile nsati hi ta rendzo ra yena ro ya eBuxi eka va Davula. U byerile nghamu leswaku yena a a yile eka mapurasi man'wana manharhu, ku nga le Vorentoe, Groenplaas, na Natuurtrots. Mutsari u paluxa mbangu wa tindhawu leti hi ndlela leyi landzelaka "i Vorentoe, Groenplaas na Natuurtrats ku hlamula Jordaan hi ku pfumisa njhini hi matimba (Lubisi, 1998:70)".

Hi hala tlhelo Davula loko a karhi a dlawa hi xivundza u tekile mepe lowu a wu thumbeke le ntshaveni ya Magoebaskloof ya ku lerisa leswi swigevenga swi faneleke ku endlisa swona. Endzhaku ka mepe kuna mahungu lawa ya tsariweke. Mutsari u paluxa mbangu hi ndlela leyi landzelaka "Tsundzukani, u hundza hi kwalomuya ka va awara ya nharhu eMagoebaskloof a vuyela haleno Turfloop (Lubisi, 1998:75)".

Jordaan u yile exitichini xa maphorisa a ya va vikela hi ta Davula leswaku xi tiva swo karhi hi ta swigevenga. Va fambile na maphorisa va ya Buxi eSongeni va ya lava Davula. Va kumile muti wa ka va Davula. Mutsari u paluxa mbangu wa laha maphorisa ma humaka kona loko va fikile endyagwini wa ka va Davula hi marito ya phorisa Gwavula loko a ku "Hina hi maphorisa ya le Tzaneen. Well, phorisa ri tirha hinkwako, kambe xitichi xa hina xile Tzaneen (Lubisi, 1998:77)". Ku burisana ka maphorisa na kokwani wa Davula ku fikile laha

© University of Venda

va nga hlamusela leswi nga humelela eMagoebaskloof. Mutsari u paluxa mbangu hi marito lawa ya landzelaka:

> Ku kumekile munhu entshaveni ya Mogoebaskloof a ri kusuhi no wela eriweni. Movha wa yena wona a wu ri ka xiyimo xo chavisa lero wona wu vuyile wu wela endzeni ka riwa. Yena munhu loyi u ponile. Sweswi u le xibedhlele (Lubisi, 1998:78).

Mutsari u boxa leswaku maphorisa lawa va fambile na Davula hi nkanu leyikulu. Mukhalabya a a ta ku yini? U va tshikile va famba na yena, hambileswi malume wa Davula na yena a a swi lavile ku ta ni ntukulu wa yena hi xikongomelo xo n'wi seketela eka nyimpi ya yena yo kuma ntshuxeko eka maphorisa, a swi kotekanga. Maphorisa a ya lava ku kombisa mukhalabye leswaku ya nga teka mufana a va a nga endli nchumu, kambe hi tlhelo a ya lava ku vulavula ni jaha ri ri roxe. Mutsari u paluxa mbangu hi marito lawa ya landzelaka:

> Matimba ya pfuna nkarhi wun'wana. Loko dyambu ri sungula ku ba minhlana ya tihomu, Maake, Gwavula Xivambu, Jordaan na Davula a va kongoma eTzaneen (Lubisi, 1998:82).

Hlomani na Dlayani a va twananile na Dave Sekhukhune ku hlangana eGravelotte leswaku va ta kuma hakelo ya vona ya ku hlasela Billy Masangu. Mhaka ya ntiyiso i ku a va swi kotanga ku dlaya hikuva Billy hi nkarhi wolowo a a ri exibedhlele. Mutsari u paluxa mbangu wa laha swigevenga swi nga paka kona movha hi ndlela leyi landzelaka "Ohuu! Se hi fikile eGravelotte. Ndzi paka kwihi? Ku vutisa Hlomani. Matlou o whii, hambileswi a a tshamerile hi le xikarhi (Lubisi, 1998:83)".

© University of Venda

Matlou a nga tivi nchumu leswaku swigevenga swi yimela yini eGravelotte nkarhi lowu a va yimela Sekhukhune leswaku a ta nyika mali ya vona ya muholo mutsari u paluxa mbangu loko a ku "Ri ta fika !" ku vula Dlayani. Ku ku whiinyana. Wena Matlou, hi lava ku teka swin'wana ka un'wani hi nga si hundzela le Buxi Jy Verstaan! (Lubisi, 1998:83)".

Sekhukhune a nga swi lavi ku nyika Hlomani na Dlayani mali ya vona hinkwayo hikokwalaho ka leswi va nga tsandzeka ku dlaya Billy. A va tshamile eGravelotte Sekhukhune na Hlomani va karhi va burisani hi swa muholo. Dlayani yena a sarile emovheni na Matlou. Mutsari u paluxa mbangu wa laha a va tshamile kona hi ndlela leyi landzelaka:

> "E-e, Hlomani, swa antswa ndzi nyika wena na ya yena. Leswi swo nghena mi huma laha barheni swi nga kala swi hi vangela mahlo. Ndhawu leyi ya Gravelotte i ya mabunu. Wantima a nga tshembiwi kahle laha" i Sekhukhune a vulaka (Lubisi, 1998:85).

Maphorisa va fambile na Davula. Va ringetile ku khorwisa Davula laswaku a va nge n'wi endli nchumu. Davula a xi khunguvanyekile swinene ku yisiwa exitichini xa maphorisa. Mutsari u paluxa mbangu hi ndlela leyi landzelaka "Maphorisa va fambile na Davula na Jordaan va ya fika eTzaneen (Lubisi, 1998:86)".

Davula u naverile ku tlhelela ekaya kutani a va byela hi mepe lowu a wu thumbeke endzeni ka movha wa swigevenga Dlayani na Hlomani. U byerile maphorisa ku va fanele va ya eBuxi ku ya teka mepe lowu. Mutsari u paluxa mbangu hi ndlela leyi landzelaka ""Mina ndzi ringanyeta leswaku loko swo endleka hi ya kwale Buxi hi nga fambi na yena mufana loyi. Ku hlamula Gwavula hi rito ra vurhena no kakatlula (Lubisi, 1998:95)".

© University of Venda

Maphorisa a va languterile leswaku rendzo le[illegible] tswalela mihandzu. Davula na yena a a nyanyukilenyana ku va xi tlhelela ekaya. A a swi teka onge maphorisa va ta vhela va n'wi siya ekaya ka yena. Mutsari u paluxa mbangu hi ndlela leyi landzelaka:

> Va fikile eBuxi loko mindzhuti yi famba goza ra yona ro hetelela yi nga si hlangana yi dzwiharisa tiko. Dyambu na rona a ri sungula ku lela, ri kongomile kwale tintshaveni ta mahulu-hulu (Lubisi, 1998:96).

Va fikile ekaya ka Davula va lava mepe, kambe va nga wu kumi etaleni laha ku cheriwaka kona thyaka. Maphorisa a va kwatile ngapfu loko va ti vona va famberile mahala. Mutsari u paluxa mbangu hi ndlela leyi landzelaka "vonani, hi fambile ndlela leyi hinkwayo ku suka eTzaneen ku heleketa mufana loyi," ku vula Gwavula, a yimile kwala tlhelo ka tala (Lubisi, 1998:96)".

Endzhaku ka loko va lavile nkarhi wo leha va nga kumi nchumu. Va kunguhatile ku tlhela. Mukhalabya kokwani wa Davula a vo lo yima va hlalela leswi a swi endliwa hi maphorisa. Eku heteleleni mukhalabya u tile na xitshunxo a ya teka mepe laha a vekile kona hikuva a wu susile etaleni, a wu nga hisiwangi. Mutsari u paluxa mbangu loko a ku

> A hi fambeni ha hlwela vavanuna, eTzaneen i kule" ku vula Gwavula hi ku rhanga ndlela. Xivambu a khoma Davula hi kholoro ya xihembhana a n'wi rhangisa emahlweni (Lubisi, 1998:97).

Maphorisa va endlile ndzavisiso ku fikela laha va nga kuma laswaku Sekhukhune hi yena a nga rhumela swigevenga leswaku swi ta hlasela Billy Masangu. Maphorisa va yile

© University of Venda

eYunivhesiti ya N'walungu laha va nga kum[illegible]hekitara Baloyi. Mutsari u paluxa mbangu loko a ku:

> A ndzi kholwi vavanuna" ku vula rhekitara Baloyi a khomile phepha leri maphorisa ya ri kumeke exitikwanini xa Songeni kwala Buxi hi xa tolo wa kona (Lubisi, 1998:100).

Ndzavisiso wu yile emahlweni wu kuma leswaku maphorisa va yile ehofisini ya Sekhukhune va n'wi kuma a ri na murhandziwa wa yena Angel loyi a va ha nyikana mali yo xava swakudya manghenelo ya maphorisa lawa ya n'wi tiserile ripfalo lerikulu. Mutsari u paluxa mbangu hi ndlela layi landzelaka "Hina hi mafokisi yo huma eTzaneen. Hi le ku endleni ka ndzavisiso wa vanhu lava va muleteri wa kwala yunivhesiti leyi (Lubisi, 1998:101)".

Eka ndzavisiso wa vona maphorisa va tile eka Sekhukhune va khomile mepe lowu a wu tsariwile hi yena. Va fikile va kombela ku vona laha a nga tsala kona, a va lava ku vona loko matsalelo ya yena ya fana na lawa ya nga tsariwa emepeni. Dave a nga tivi nchumu leswaku va khomile yini, hikokwalaho u vutisile leswaku maphorisa va lava leswaku a ta va pfuna hi yini a ku "eBuxi hi vuya kona. Hambi kwala Turfloop a hi tile hi ta vutisa un'wana loyi a nga va mbhoni...ee... ndzi vula loyi a nga fika mhangu ya ha ku humelela (Lubisi, 1998:102)". Ku ya emahlweni, Sekhukhune u pfumerile leswaku hi yena a nga tsala mepe leswaku vulaka leswaku hi yena a nga na xiave lexikulu eka vugevenga bya le Magoebaskloof. U ringetile ku kombela leswaku maphorisa va nga n'wi khomi a va tshembhisa ku va nyika mali. Mutsari u paluxa mbangu hi ndlela leyi landzelaka:

> Xana vadyondzi va laha Yunivhesiti va ta dyondzisa hi mani loko hina hi ri ekhotsweni ke? Hi hina hi swekaka tiinjhiniyere,

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

madokodela, tiakhawuntente hambi va ri vadyondzisi ni vafundhisi (Lubisi, 1998:105).

Sekhukhune u ringetile hi matimba ku khorhwisa maphorisa hi ta ku va nyika mali. Maake na Xivambu a va swi lava swinene swa ku nyikiwa mali kambe gwala u arile. Va hetelerile hi ku twanana ku ya khoma Sekhukhune, mutsari u paluxa mbangu loko a ku "a hi ngheneni hi n'wi khoma hi tifambela ha hlwela vakulukumba" ku vula Gwavula a tshinela enyangweni ya hofisi ya Sekhukhune (Lubisi, 1998:111)".

Hi hala tlhelo Hlomani na Dlayani va engeteriwa hi mubohiwa Motlou va le nhoveni. Mbangu lowu wu kombisa ku va va tumberile kona hikuva va chava maphorisa. Ku na siku leri va nga tikuma va heleriwile hi chukele. Hlomani u tekile xiboho xa ku suka enhoveni a ya xava chukele xikan'we na phephahungu leswaku va pfa va vona leswaku ku humelela yini. Mutsari u paluxa ndhawu ya le Amerika yi ri ndhawu leyi varhandzi va tihomu va rhandzaka ku ambala swigqoko swa macowboy. Mutsari u fananisa mhaka leyi na leswi Hlomani a tekeke xigqoko a ambala a huma a ya xava. Mutsari u paluxa mbangu hi ndlela leyi landzelaka:

> Hlomani a teka xigqoko lexikulu xa macowboy, varhandzi va tihomu ta le matikweni ya machokolobyanyi ya le Amerika yo tani hi vaArizona a ku enhlokweni xi wha, a teka nhova ya yena, a endla onge wo xongotela, a tifambela (Lubisi, 1998:112).

Hlomani u fambisile xisweswo ku kondza a ya nghena evhengeleni ra nkulukumba Fannie Wessels laha a faneleke ku xava kona. Evhengeleni leri vaxavi a va pfumaleka, leswi a swi endliwa hi leswi a ri ri laha doroba ra Tzaneen ri helelaka kona. Nkulukumba Fannie Wessels a swi olovela ku tshamela ku hlaya phephahungu. Mutsari u paluxa mbangu loko a ku:

© University of Venda

University of Venda

> Fannie Wessels a a yimile endzhaku ka muchini wo cinca mali endzeni ka vhengele ra yena. A ku ri hava vaxavi a ri nga tali ku va na vanhu. Xivangelo a ku ri leswi vhengele leri a ri ri laha doroba ra Tzaneen ri helelaka kona (Lubisi, 1998:113).

Swigevenga loko swi ri eka mbangu wa le nhoveni swi vile na mianakanyo yo suka laha a va govile endzhaku ka loko va hlayile phephahungu. Miehleketo leyi a yi laviwa hi Hlomani Dlayani yena u yi a rile mhaka leyi mutsari u paluxa ndhawu laha swigevenga a swi ri kona loko a ku "laha hi le kusuhi ni la ha hi endleleke kona manyala, ku nga ri khale ndhawu leyi hinkwayo yi ta thyaka hi maphorisa (Lubisi, 1998:117)". Maphorisa va yile emahlweni va vutisa Sekhukhune hi ta manyala lawa a ya endleke. A va lava ku tiva leswaku u ya hlanganile kwihi na swigevenga. Mutsari u paluxa mbangu loko a ku:

> Mina ndzi hlanganile na swona edorobeni ra Pietersburg swi lo tshama. A ndzi titwile ta swona. Kwalaho ndzi tirhela ntirho, ndzi swi tshembisa makume-nharhu wa magidi. Ku sukela kwalaho hi hlanganile minkarhi yo hlayanyana etindhawini to hambana-hambana, to fana na le hodela ya Mogoebaskloof na le Gravelotte (Lubisi, 1998:121).

Endzhaku ka loko Hlomani a yile evhengeleni ra Fannie Wessels, hi siku leri tlhandlameke ku yile na Dlayani na yena a ya xava phephahungu. Eka phepha leri a ku tsariwile leswaku swigevenga a swi rhumile hi Sekhukhune naswona a ku boxiwile na mavito ya swigevenga. Mutsari u paluxa mbangu nakambe eka phephahungu loko a ku "hi ku landza vuxokoxoko bya le ka phepha-hungu swigevenga leswi a swi ehleketeleriwa ku va swi ri hala matlhelo ya vabuxi (Lubisi, 1998:125).

© University of Venda

Nkulukumba Fannie Wessels u ringetile ku [illegible] ku fonela maphorisa a va tivisa hi ta xigevenga lexi a xi tile nakambe evhengeleni ra yena. Hambileswi xi nga lorha xi baleka eka nkarhi lowu a ri eku foneni hi wona. Mutsari u paluxa mbangu wa laha xitichi xa maphorisa xi nga kona loko a ku "a fika a tlakusa riqhingo, a tlhavetela tinomboro ta le xitichini xa maphorisa xa kwala Tzaneen (Lubisi, 1998:126)".

Dlayani u balekile a famba loko Wessels a vuya eku foneni u kumile a nga ha ri kona. U ringetile ku vutisela van'wana lava a va ta evhengeleni ra yena. Va n'wi byerile leswaku timovha ta mune ti hundzile ti ri timbirhi naswona a ti ya eka matlhelo yo hambana.mutsari u paluxa mbangu hi ndlela leyi landzelaka "a ti nga yi ka tlhelo rin'we. A to hlangana. Yin'wana a yi ya etlhelo ra Pietersburg kasi yin'wana a yi ya etlhelo ra Nkowankowa (Lubisi, 1998:128)".

Ku ya emahlweni kuna muchudeni loyi a rhandzana na Sekhukhune, yena Angel. Ku na siku leri a nga ya ehofisini ya Sekhukhune u kuma ku lotleriwile. Mbuyangwani a nga swi tivi leswaku eka Sekhukhune wa yena tinsimbhi a ti rhosile. Mutsari u paluxa mbangu loko a ku "Nhwana u fikile a gongondza ehofisini ya Sekhukhune, a ringeta rivati, a twa leswaku ri lotleriwile, a n'watseka mavoko a ku "exi" a hundzuluka (Lubisi, 1998:133)". Muloto a ri munghana tlhelo mutirhikulorhi lonkulu wa Sekhukhune. Sekhukhune a rhandzana na Angel. Muloti u lava ku sala a rhandzana na Angel sweswi Sekhukhune a nga khomiwa. Muloto u byela Angel leswaku Sekhukhune a nge vuyi sweswi ekhotsweni, swa antswa a sala a rhandzana na yena, Mutsari u paluxa mbangu wa laha timhaka leti ti humeleleke kona hi ndlela leyi:

> Ku rindza n'hweti i ku rindza munyama ntsumi ya mafi.
> Sekhukhune a a nga lavi ku dlaya munhu ntsena kambe a a lava

© University of Venda

ku dlaya hosi ya yena hi ntirho[illegible]lho ka sweswo u ta guba swinene ekhotsweni (Lubisi, 1998:135).

Mbangu wu ya emahlweni wu humelerisiwa hi siku leri Muloto a nga ya ejele a lava ku vona Sekhukhune. A fika a n'wi phuntisa a n'wi byela leswaku yena xaka ra Sekhukhune u tile. Hi hala tlhelo a karhi a swi tiva leswaku se u rhandzana na xigangu xa yena. Sekhukhune a nga tivi nchumu leswi se swi humelelaka eYunivhesiti. Mutsari u paluxa mhaka leyi hi ku boxa leswi landzelaka "Xana u kona Angel le Yunivhesiti (Lubisi, 1998:138)".

Hi ku pfumala vutivi bya leswi humelelaka endzhaku, Sekhukhune u tsarile na papila leswaku ri ya nyikiwa Angel wa yena. Muloto u fikile endleleni a handzulela papila ro ya eka Angel. A swo boha leswaku a nga ri fikisi hikuva a rhandzana na yena Moloto. Mutsari u paluxa laha mhaka leyi yi nga humelela kona loko a ku:

> Movha wa Moloto wu lo na huma edorobeni ra Tzaneen, wu fika wu yimisiwa etlhelo ka patu hi n'wini wa wona. A phutsunula papila ra Sekhukhune a ri hlaya. A ntlokola, a ri handzulela hi vukarhi lebyikulu loko a heta ku ri hlaya (Lubisi, 1998:139).

Hi hala tlhelo mutsari u hi boxela leswaku Dlayani, Hlomani x na Matlou hi nkarhi wolowo movha wa vona a wu kongoma eJoni. A va tibyela leswaku loko vo kondza va fika eJoni a va nge kumiwi hi munhu. Mutsari u paluxa mbangu loko a ku:

> Loko ho kala hi fika eJoni ku hava loyi a nga ta hi khumba. Va to rila hi maphepha va lo hi languta. EHillbrow a hi ko tlangela

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

kona. Futhi a hi fanerile hi fo[illegible] 'Magents' hi ma tivisa leswaku hi le ndleleni (Lubisi, 1998:141).

Va fambisile xisweswo va nghena eka gondzo ra N1 ro ya kona eJoni, kambe a va swi tiva leswaku a va nga hlayisekanga loko va ha ri endzeni ka movha wa mune hi mune. Mutsari u paluxa mbangu wa laha va nga kona loko a ku "a va ha hundza endhawini ya switina ya Weenen. A va ha ta hundza madoroba yo tani hi Potgietersrus na Naboomspruit (Lubisi, 1998:143).

Etimbilwini ta vona va kunguhatile ku tekela munhu movha hi ku vona leswaku lowu wa vona wa tiviwa. Va te va hundza endhawini ya switina vo vona movha wa "bakkie" wu yimile etlhelo ka patu. Hi loko va kunguhata ku tekela Mulungu na nsati wa yena movha wa yena. Mhaka leyi yi seketeriwa hi marito lawa "tisa swilotlela" ku lerisa Dlayani a vekile xibalesa enhlaneni wa loyi waxinuna (Lubisi, 1998:143)". Movha wu fambile hi ku tsutsuma ka matimba yo chavisa swinene. Matlou loko a vona matsutsumele lawa a chuhwile swinene. Mutsari u fananisa machuhwelo ya Matlou ku fana na munhu loyi a vona xihambano xi rhwexiwile Yeso eGolgota. Mutsari u seketela mahungu lawa hi marito lawa "Matlou a tikomba a ri ku biweni hi ripfalo onge wo vona xihambano xi rhwexiwile N'wana wa Munhu entshaveni ya Golgota (Lubisi, 1998:144)".

Movha lowu wa Mulungu wu nga na swigevenga wu tsutsumile hi rivilo ku kondza wu ya nghena eUltra City. A va lava ku xava swo khomisa nyoka. Mutsari u paluxa mbangu wa ndhawu leyi loko a ku "Movha wu jika wu nghena e Ultra City. Dlayani a sala emovheni na Matlou. Hlomani a chika, a ya ethoyilete. A vuya, a nyika Dlayani nkarhi wo ya xava swakudya (Lubisi, 1998:150).

© University of Venda

Eka tsalwa loko hi sungula hi kuma timhaka ti humelela eka ndhawu ya le Limpopo emakaya ku ya emahlweni ri humelela eka ndhawu ya le xilungwini. Movha wa swigevenga se wu kongoma eJoni. Ku na maphorisa lawa ya hlongorisaka swigevenga hi xihahampfhuka phatsa. Mutsari u paluxa mbangu wa laha xihahampfhuka-phatsa xi nga kona loko a ku "xihahampfhuka-phatsa a xi mbvoma-mbvoma ekusuhi ni le Ultra City, xi ya hala na hala onge i thwasana loko ri lava nyongwa (Lubisi, 1998:151)".

Mutsari u tlhela a kombisa leswaku a ku ri na movha wa maphorisa lowu a wu hlongorisa movha wa swigevenga kasi hi hala tlhelo ku na xihahampfhukaphatsa lexi na xona xi landzelelaka movha wa swigevenga. Movha wu humile eUltra City hi rivilo. Mutsari u paluxa mbangu loko a ku:

> E-e, hi le ku hlongoriseni movha wu humile eUltra City. A hi tshembi leswaku mi nga wu kuma leswi va wu pfurheterisaka swona. Fonelani maphorisa ya le Joni, mi nyika vuxokoxoko hinkwabyo bya movha wolowo (Lubisi, 1998:154).

Maphorisa va tirhile hi matimba swinene ku hlongorisa swigevenga. Ku fikile nkarhi lowu maphorisa va nga yimelela egondzweni ro ya eJoni ku kondza va kuma movha wa Mulungu ivi swigevenga swi tlula swi tsutsuma. Va tsutsumile va siya Matlou endzeni ka movha. Kuna nkarhi lowu vanga tiponisa hi ku nghena ebulohweni. Mutsari u paluxa mbangu wa laha va nga nghena kona a ku "va nghenile lahaya ebulohweni. Swi ta lava hi va landza hi vukheta swinene (Lubisi, 1998:158)".

Hi ndzavisiso lowu hi kumile leswaku vaDlayani va yile emahlweni va balekela maphorisa ku fikela laha va nga nghena endzeni ka thekisi ra Nzimande. N'wini wa thekisi yena a tsakile ngopfu loko va nghena hikuva a lava mali. Hambi thekisi yi ri eku fambeni vavanuna

© University of Venda

lava va swigevenga a va hefemuteka hi matimba va va tapi-tapi hi nyuku. Hambiswiritano a va balekelanga makumu. Ku na loyi a nga va vona leswaku va khandziyile thekisi ro tshwuka. Mutsari u paluxa laha swigevenga swi nga kona hi ndlela leyi landzelaka:

> Va khandziyile thekisi ro tshwuka ra tinomboro ta GP T 330" Movha wun'wana a wu te hi patu ra Tudor, wun'wana wu ta hi ra Wall, wun'wana wu ta hi ra Tame, va nga ka va nga xupuki, (Lubisi, 1998:161).

Maphorisa va hlongorisile ku kondza va ya va kuma endzeni ka thekisi ra Nzimande. Timhaka eka tsalwa leri a ti humelela hi ku hatlisa swinene ngopfu eka ndhawu ya le madorobeni. Mbangu wa le madorobeni wu endla leswaku swilo swi humelela hi ku hatlisa swinene. Maphorisa va va kumile hi ku hatlisa swinene. Mutsari u paluxa mahungu lawa hi ndlela leyi:

> Wena tana laha" ku vula phorisa Madonsi, hi ku koka Dlayani, Dlayani a huma a lo whii, kambe a nga fiki ehansi, a qhavuleriwa hi maphorisa, ya famba na yena emovheni (Lubisi, 1998:162).

Endzhaku ka loko swigevenga swi khomiwile, va sungurile ku bula ku kondza Xivambu a vulavula hi leswi na Madonsi a va huma swin'we hala makaya. Mutsari u paluxa ndhawu ya le makaya ku ri ndhawu leyi ku risiwaka kona timbuti na tihomu, leswi swi seketeriwa hi mahungu lawa ya landzelaka "Hi swona. Hi kurile swin'we le ka Mtititi eka Malamulele. A hi risa timbuti swin'we ivi hi tlakusiwa swin'we, hi risisiwa tihomu (Lubisi, 1998:165)".

Nxopaxopo wu tlhela wu kombisa leswaku vaDlayani va khomiwile eJoni hi maphorisa. Va Madonsi hi vona va nga vuyisa Dlayani na Hlomani eTzaneen. Tsalwa leri loko ri fika emakumu hungu ra rona ri tlhela ri humelerisiwa eTzaneen. Mutsari u paluxa mbangu loko a

© University of Venda

ku "VaMadonsi a va tisile Dlayani na Hlomani Tsaneen, ku ta yimela milandzu leyi a va hehliwa hi yona yo ringeta ku dlaya (Lubisi, 1998:165)".

Mutsari u ya emahlweni a hi byela hi loko Dave Sekhukhune na Dlayani na Hlomani va nga ya yima emahlweni ka nawu hikokwalaho ka milandzu ya vona leyi va nga lo tivangela. Siku leri ku boxiwa leswaku a ku tele ku tlula mpimo vanhu a va lava ku twa hi ta vona tindleve. Sekhukhune a a tiveka swinene tani hi mupulani wa swilo, wanuna wo xa emahlweni, wo ka a nga pfumeli ku chichiwa xiyimo. Hikokwalaho ka sweswo vanhu a va languteriwile nyimpi yikulu ehubyeni. Mhaka leyi yi seketeriwa hi marito lawa "Holo a yi tele yi ku kapi! A ri ri siku lerikulu, ra vanhu lava kulu va tiphuraphura. A ku languteriwile ntengo wa lembe (Lubisi, 1998:167)".

Musengisiwa wo sungula ku vile Sekhukhune. Yena a hehliwa hi nandzu wo kunguhata ku dlaya mutirhikuloni Billy Masangu hi xikongomelo xo lava ku n'wi tekela xitulu. Loko a vutisiwa hi mhaka leyi yena a nga kanetanga. A tlhela a boxa leswaku u ti vona nandzu lowukulu. Mutsari u paluxa nkarhi lowu Sekhukhune a nga tshamaka wona ekhotsweni loko a ku "u ta tshama ekhotsweni tin'hweti ta kaye kumbe u pfumela ku hakela magidi kaye wa tirhandi (Lubisi, 1998:171)".

Musengisiwa wa vumbirhi ku vile Hlomani loyi na yena a hehliwa hi milandzu minharhu. Ku va ni xibalesa xo ka xi nga ri nawini, ku ringeta ku dlaya ni ku teka movha wa munhu hi nkani. Mutsari u paluxa mbangu loko a ku "U lo hlamusela leswi va kunguhatiseke xiswona na Sekhukhune, leswi swi humeleleke eMagoebaskloof ni hinkwaswo leswi vaswi endleke emakhwatini (Lubisi, 1998:168)".

Hlomani yena u pfumerile nandzu wo va ni xibalesa xo ka xi nga ri enawini ni wo ringeta ku dlaya, ku katsa ni wo phanga movha wa munhu hi nkani. Mutsari u paluxa nkarhi lowu

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Hlomani a nga ta tshama ekhotsweni hi marito lawa ya landzelaka "u ta tshama ekhotsweni ku ringana khume-mune wa malembe (Lubisi, 1998:171)".

Dlayani hi yena wo hetelela ku nghenisiwa ebokisini. Yena na yena a a hehliwa hi nandzu wo ringeta ku dlaya, wo kumeka a ri na xibalesa lexi xi nga riki enawini, ni wo tekela munhu movha wa yena. Dlayani yena u pfumerile swihehlo swa yena, kambe u hambanile ni lavan'wana hikuva yena a nga ti voni nandzu. U ringetile ku hlamusela leswi swi nga endla leswaku a ti kuma a ri xigevenga. Ku nga vusiwana bya le ka vona. Hambiswiritano, huvo yi n'wi vonile nandzu yi n'wi nyika xigwevo xa yena. Mutsari u paluxa nkarhi lowu a nga ta tshama wona ekhotsweni loko a ku "u ta tshama ekhotsweni ku ringana malembe ya khume-mune (Lubisi, 1998:172)". Hi swigwevo leswi hi kota ku vona ku humelela ka mbangu wa lomu vavanuna lava a va fanele ku ya tirhela swigwevo swa vona kona.

Tsalwa ri fika emakumu hikuva ri teka mianakanyo ya vahlayi ni vaxopaxopi yi yisiwa eka Davula loyi ku nga yena a nga va na xiave lexikulu ku va swigevenga swi kumeka hikokwalaho ka mepe. Davula a a tshamile ehenhla ka ribye a karhi a tiputa vusiwana bya leswaku xana u ta helela kwihi? Mutsari u paluxa mbangu wa laha Davula a a ri kona hi nkarhi lowu loko a ku:

> Etlhelo ka xihima-n'wingi, ehenhla ka ribye, a ku tshamile mufana. A a tlhandlekile mavoko ehenhla ka matsolo, ma hingakanya matsolo"xana vumundzuku bya mina byi ta va byihi ke? Davula a tivutisa, handle ko kuma nhlamulo (Lubisi, 1998:172).

Hi hala tlhelo Jordaan hi n'wi vona a tsakile swinene. Swilo swa yena a swi famba kahle michini yo tsetela mati a yi ri karhi yi tirha. Tihomu ta yena na tona a ti tata makani hi masi.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Jordaan hi siku leri a nga anakanyi hi rifuwo ra yena, kambe a tsakela cheke leyi a a yi nyikiwile hi maphorisa, endzhaku ko endla ntirho wo dzuneka ku ya hi vona. Mutsari u paluxa mbangu wa siku leri Jordaan a a tsakile hi rona loko a ku:

> Ekusuhi ni doroba ra Tzaneen, ekusuhi ni ntshava ya Magoebaskloof purasi a ri ri kona. A ri lo hlazaa, hinkwako. N'wini wa purasi a a yimile hi lahaya ko taniya. Mahlo ya yena a ya ri eka cheke leyi a a yi nyikiwile hi maphorisa, endzhaku ko endla ntirho wo dzuneka (Lubisi, 1998:172).

Matlou yena hi kuma a ri eka purasi ra Jordaan. Swi ti komba maphorisa va n'wi vuyiserile entirhweni wa yena. Leswi swi paluxa hi marito ya Jordaan loko a n'wi huwelela leswaku a hlantswa movha. Sekhukhune yena eku heteleleni u tlhelerile entirhweni eYunivhesiti. Ku na siku leri yena na Billy Masangu va nga hlangana ephasejini. Sekhukhune u komberile ku khomeriwa hi Billy Masangu. Mutsari u paluxa mbangu laha timhaka leti ti nga humelela kona loko a ku "Ephasejini ya le Yunivhesiti, eku rhuleni ka nhlikanhi, a ku jamelanile tinkuzi timbirhi. A ti hlangana ro sungula endzhaku ka bubutsa ra matimba (Lubisi, 1998:173)". Marito lawa ya paluxa ndhawu laha vakulukumba lavambirhi va nga hlangana kona, ku nga le phasejini ya le ka wun'wana wa miako ya Yunivhesiti. Sekhukhune hi laha a nga kombela ku phahleriwa mariyeta eka Billy Masangu.

4.14 Dyondzo

Dyondzo leyi hi yi kumaka eka tsalwa leri i ku va hi tiva leswaku munhu u dlawa hi loyi a nga le kusuhi na yena. Leswi swi humelerisiwa hi mbangu lowu Billy Masangu na Dave Sekhukhune a va ri eka wona wo va va karhi va tirha swin'we. Hi hala tlhelo hi kuma na

© University of Venda

leswaku vanhu va vondzokelana emitirhweni ni ku lwela switulu swa le henhla, leswi paluxiwaka eka mbangu wa le Yunivhesiti ya N'walungu.

4.15. Nkatsakanyo wa ndzima leyi

Eka mpaluxo lowu ku kaneriwile hi nkoka wa mbangu tanihi laha wu humelelaka hakona eka matsalwa ya…*Ri hava xilondza* na *I vutomi*. Eka wona matsalwa lawa a hi paluxa ngopfu mathyele ni vuhandle, nkongomelo, nkatsakanyo, mapaluxelo ya mbangu ni dyondzo leyi hi yi kumaka eka mahungutsalwa lawa. Ndzima leyi yi swi humeserile erivaleni leswaku hungu ra matsalwa lawa ri humelerisiwile ni hi ku pfunetiwa hi mbangu lowu vatsari va wu tirhiseke. Mbangunkulu ni mimbanguntsongo hinkwayo leyi vatsari va yi tirhiseke hi leyi yi tivekaka eka vahlayi ni vaxopaxopi vo tala. Hi marito man'wana, vatsari a va titshulelanga mimbangu leyi yi ngo anakanyiwa.

© University of Venda

5. NKATSAKANYO NI SWIBUMABUMELO

5.1 Manghenelo

Xikongomelo xa ndzima leyi i ku nyika nkatsakanyo wa leswi ku kaneriweke hi swona eka tindzima letin'wana hi tlhelo ra mapaluxelo ya mbangu tanihi laha wu humeleleke hakona eka mahungutsalwa lawa ya xopaxopiweke. Ndzima leyi yi ta tlhela yi nyika swibumabumelo leswi vatsari ni valavisisi va faneleke ku swi tekela enhlokweni eka vutsari ni vulavisisi bya vona ngopfu hi ku kongomisa eka mbangu. Swiyenge leswimbirhi swi ta kaneriwa hi ku siyerisana eka tindzimanantsongo leti landzelaka laha hansi.

5.2 Nkatsakanyo

Xikongomelo xa vutsari bya matsalwa a hi ku hundzisa hungu ntsena kumbe ku hungasa vahlayi. Mhaka ya nkoka eka matsalwa i ku hlaya, ku xopaxopa ku ri eku langutisiweni na swihlawulekisi leswi khumbaka timhaka ta vutomi leti humelerisiwaka erivaleni hi matirhiselo ya mbangu. Ndzavisiso lowu wu hlawurile ku xopaxopa mbangu ku kongomisiwa eka matsalwa ya tsevu lawa ya tsariweke hi mikarhi yo hambana. Mahungutsalwa lawa ya katsa *Nsuku wa mina, Ndzi ta n'wi kuma, Mibya ya nyekanyeka, Mulungutima, I vutomi na... Ri hava xilondza.* Hi mpaluxo lowu hi ni ku tshemba leswaku loko hi tava hi hlayile hi ta kota ku twisisa mhaka ya mbangu eka ku pfuneta ku humelerisa hungunkulu ra mutsari. Tanihilaha ku kombisiweke hakona eka nhlamuselo ya matheme, mbangu ku kongomisiwa eka ndhawu laha timhaka ti humelelaka kona eka tsalwa. Ndhawu ni nkarhi swi fanele ku yelana swinene ni timhaka leti humelelaka hikuva hi swona swi tisaka moya wa hungu hinkwaro. I ntiyiso timhaka to tano hi hlangana na tona eka mahungutsalwa lama xopaxopiweke laha henhla. Xikongomelo xa ndzavisiso lowu , a ku ri ku endlela leswaku hi twisisa leswaku mbangu wu ni nkoka ku fika kwihi eka hungu ra tsalwa. Mbangu lowu

© University of Venda

vatsari va nga wu tirhisaka wu nga va wo vutshulela kumbe lowu tiviwaka hi vahlayi ni vaxopaxopi. Eka ndzavisiso lowu, hi kumile leswaku eka mahungutsalwa lama xopaxopiweke hinkwawo vatsari va tirhisile mbangu lowu tivekaka. Xin'wana hileswaku eka mbangu lowu a ku thatheriwanga nchumu leswi nga onhaka mapaluxelo ya hungu ra vatsari.

NDZIMA YA 1

Eka ndzima yo sungula ku kombisiwile xitatimende xa xiphiqo xa ndzavisiso lowu ni leswi susumeteke ndzavisiso lowu ku nga ku hisekela ku engetela nhlayo leyi ya ha ri ki ehansi ya ntirho wo xopaxopa matsalwa loko hi pimanyisa ni wa ku tsala matsalwa. Xivangelo xa kona i xa ku pfala vangwa leri pfulekeke hi tlhelo ra ku yisa emahlweni ntirho wo hluvukisa ni ku ndlandlamuxa ririmi ra Xitsonga. Ndzima leyi yi tlherile yi kanela milavisiso leyi endliweke eka dyondzo leyi. Ndzima leyi yi tlherile yi va ni swivutiso leswi tirhisiweke eka ku letela ndzavisiso lowu. Maendlelo ya nxopaxopo wa matsalwa na maendlelo yo hlela ya hlamuseriwile leswaku hi wona lama nga ta tirhisiwa ku fikelela xikongomelo xa ndzavisiso lowu. Tinhlamuselo ta matheme yo fana na mbangu, matsalwa, swimunhuhatwa ni man'wana ya hlamuseriwile.

NDZIMA YA 2

Eka ndzima leyi ku paluxiwile mbangu hi ku kongomisa eka mahungutsalwa ya *Ndzi ta n'wi kuma* (1983) na *Nsuku wa mina* (1992) lama tsariweke hi W.R Chauke. Eka ndzima leyi ku kaneriwile hilaha mbangu wu humeleleke hakona eka matsalwa lawa ya boxiweke. Ndzima leyi yi kombisile leswaku hambiloko mimbangu yi kumeka yi ri kule ni kule swa koteka ku va hungunkulu ri humelerisiwa. Mimbangu leyi ya swi kota ku va ni vuxaka lebyi khomanaka hikokwalaho ka vutshila lebyi mutsari a byi tirhisaka eka vutsari bya yena.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

NDZIMA YA 3

Eka ndzima leyi, ku paluxiwile mbangu ku kongomisiwile eka mahungutsalwa ya *Mulunguntima* na *Mibya ya nyekanyeka* hi Khosa (1994) na Mtombeni (1996) hi ku landzelelana. Ku kongomisiwile hilaha vatsari lava va tirhisaka hakona matsalwa ya vona ku humelerisa mbangu. Eka mpaluxo lowu hi kumile leswaku nkarhi i wa nkoka swinene hikuva swiendleko swa mahungutsalwa lawa swi humelela hi rivilo lerikulu swinene eka mimbangu ya matsalwa lawa.

NDZIMA YA 4

Eka ndzima leyi ku paluxiwa mbangu eka matsalwa ya *I vutomi* na... *Ri hava xilondza.* Ndzima leyi yi kombisile hilaha Lubisi (1998) na Nkuna (1999) va paluxeke mbangu ku komba laha timhaka ti humeleleke kona eka matsalwa ya vona. Mimbangu leyi va yi tirhiseke ya fambelana ni hungu ra matsalwa ya vona.

NDZIMA YA 5

Eka ndzima leyi ku kombisiwa leswi ndzavisiso lowu wu swi fikeleleke. Nakambe yi tlhela yi hlamusela swibumabumelo leswi faneleke ku tekeriwa enhlokweni hi vatsari, vahlayi na vaxopaxopi. Ku tlhela ku lemukisiwa vahlayi hi ku angarhela leswaku mbangu wu ni nkoka eka matsalwa, wu hi komba timhaka leti hi hlayaka hi tona leswaku ti humelela eka mbangu wa njhani. Hi nga nyika swibumabumelo ehenhla ka mbangu leswaku ri na nkoka eka matsalwa hinkwawo. Munhu loko a karhi a tsala tsalwa wa ti vumbela ndhawu emiehleketweni laha timhaka ti humelelaka kona hi ku leteriwa hi ndhawu leyi mutsari a yi boxeke.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

5.3. SWIBUMABUMELO

Hi ndzavisiso lowu hi bumabumela nakambe leswaku vaxopaxopi van'wana va fanele ku yisa emahlweni ndzavisiso wa muxaka lowu hi ku xopaxopa man'wana matsalwa ya Xitsonga va languta mbangu ni swikhedzakhedzani swin'wana swa rona leswi nga khumbiwangiki eka ndzavisiso lowu. Ndzavisiso lowu a wu kongomisiwile eka mahungutsalwa ya Xitsonga ya tsevu, kutani ke, vaxopaxopi van'wana va nga xopaxopa eka tin'wana tinxaka ta matsalwa to tanihi ntlangu kumbe swirungulwana. Hi marito man'wana, mbangu a wu kumeki eka mahungutsalwa ntsena, kambe wu kona ni le ka tinxaka letin'wana ta matsalwa.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

6. TIBUKU LETI TIRHISIWEKE

Abrams, M.H. 1993: *Glossary of Literary Terms.* Japan: Renchart and Sounders.

Babbie E.R. 2004: *The Practice of Social Research.* USA: Wadsworth Cengagelearning INC.

Brown, J.S. 1988: *The role of resource variability in structuring desert* Rodent communities. In: Morris D, Abramsky Z, Fox B (eds) Patterns in the structure of mammalian communities. Texas Tech Univ Press, Lubbock (in press).

Chauke, O.R. 1998: *The Novels of M.J. Maluleke.* Unpublished Masters's Disssertation, Johannesburg, University of Johannesburg.

Chauke, M.T. 1998: *Some Narrotological Features of the novels of F.A Thuketana.* Unpublished Masters's Disssertation, Johannesburg: University of Johannesburg.

Chauke, W.R. 1992: *Nsuku wa mina.* Pietersburg: Read Well Publishers.

Chauke ,W.R. 1983: *Ndzi ta n'wi kuma.* Cape Town: De jager-Haum Publishers.

Cuddon, J.A 1998: *A Dictionary of Literary Terms and Literary Theory.* London: Penquin Books.

Diectrich, E. 1991: *A Dictionary of Mordem Critical Terms.* New York: Rautledge & Key.

Edgar, M. 1977: *La Methode, Tome 1, Lanature de la Nature.* Paris: Editions du Seuil.

Fowler, R. 1991: *A Dictionary of Mordem Critical Terms.* New York: Rautledge & Key.

Grace, W.J. 1995: *A Response to Literature.* New York: Mcgraw Hill INC.

Gray, H. 1985: *The Anotomy Longman Dictionary.* Philadelphia: Febiger Publishers.

© University of Venda

Gray, M. 1984: *A Dictionary of Literary Terms.* Hong Kong: Longman Press.

Harman, W. 1992: *A Handbook of Literature.* USA: Mcmillar LTD

Heese, M. na Lawton, R. 1986: *The New Owl Critic.* Cape Town: Nasou-Via Afrika.

Hendry J.O 1993: *Wordsmiths: An Aproach to short study.* Cape town: Maskew Miller Longman, PTY.

Hills, R. 1977: *Writing in General and the Short Story in Particular.* USA: Rust Hills.

Hlavangwani, M. P. 2010: *Propaganda' eka tinovhele ta ntlhanu leti landzelaka: Khosa T.H, Mulungutima na Madyisambitsi,* Mtileni T.E, *Mhisi ya minkoka yimbirhi,* Manganyi K.T.C, *Swa ndzi yila,* W.R Chauke, *Ndzi ta n'wi kuma.* Unpublished Masters's Dissertation. Thohoyandou: University of Venda.

Hlongwane, F.B. 1993: *Mbangu eka Swirungulwana.* Unpublished Honours Extended Essay, Thohoyandou: University Venda.

Holman, C.H. and Harman, W. 1992: *A Handbook of literature.* USA, MCmiller LTD

Hornby, A.S. 1996: *Oxford Advanced Learners Dictionary.* New York: Oxford University Press.

Kelly Griffith, J.R, 1990: *Writing Essays About Literature.* New York: Harcourt Brace Jovanovich Publishers.

Lubisi, C.M. 1998: *I vutomi.* Cape Town: Maskew Miller Longman.

Khosa,T.H. 1994: *Mulunguntima.* Pretoria: T.L VAN Schaick Publishers.

Mabasa, P.P 2009: *Procedures with Special Reference to Xitsonga and English: The case of Natural Science and Technology Dictionary.* Unpublished Masters Dissertation, University of Limpopo: Polokwane.

Marivate, C.T.D. na Mdumela, T.A, 1984: *Tsonga Guide 1.* Pretoria: University of South Africa.

© University of Venda

University of Venda
Creating Future Leaders

Mauton, J. 1996: *Understanding Social Research.* Pretoria: Van Schaik Publishers.

Mboweni, T.G. 2007: *Matikhomele ya Valeteri va Xinuna ni Van'wana va Machudeni ya Xisati eTiyunivhesiti hi laha swi Paluxiwaka hakona eka Matsalwa* ya CM Lubisi ya *I vutomi na Byi le tintihweni.* Unpublished Masters Dissertation, Thohoyandou: Univesity of Venda.

Morners, K. na Rausch, 1991: *Dictionary of Literary Terms.* USA: NTC Press.

Mtebule, G.G. 2011: *Nxopaxopo wa Theme ra Nemisisi (Nemisis) eka tinovhele a ntlhanu leti hlawuriweke eka Xitsonga.* Unpublished Masters Dissertation, Thohoyandou: University of Venda.

Mtombeni, B.K.M. 1986: *Mibya ya nyekanyeka.* Johannesburg: Educum Publishers.

Muller, R.J. na Williams,W.J. 1995: *Psychological / Historical Novel.* Faber & Faber Publishers.

Nkuna, P.H. 1999:... *Ri hava xilondza.* Halfway House: Hlovasi Productions.

Peacock, R. 1974: *The Art of Drama.* USA: Westport Conn Green Wook Press.

Peck, J. na Coyle, P.N. 1986: *Literary Terms and Criticism.* London: Macmillan Education.

Rimmon – Kenan, S. 1987: *Discourse in Psycheanalysis and Literature.* USA: Methuan & Company.

Roberts, E.V. 1977: *Writing Themes About Literature.* New Jersey: Prentice Hall.

Schreibers, S.M. 1965: *An Introduction to Leterary Criticism.* Oxford: Pergamon Press.

Shipley, J. 1970: *Dictionary of the World Literature Terms.* London: George Antlanta Unwin LTD.

Shirilele T 2001: *Ntlimbo eka Tsalwa ra I Vutomi ra C.M Lubisi.* Unpublished Honours Extended Essay, Thohoyandou: University of Venda.

© University of Venda

Stevick, P. 1967: *The Theory of the Novel.* Glencoe: The Free Press: An Evaluation of Translation.

Webster, M. 1986: *New International Dictionary Britanica.* INC Meriam Webster Encyclopedia.

© University of Venda